

1968: Het begin van de toekomst

*Een onderzoek naar de bijdrage die Fred L. Polak en Eppo Doeve met het boek
Gesprek met morgen leverden aan de discussie over de toekomst in de jaren zestig*

Sanne van Dijke
Erasmus School of History, Culture and Communication
Erasmus Universiteit Rotterdam

Masterscriptie Maatschappijgeschiedenis
18 juli 2014

Supervisor: Dick van Lente
Tweede lezer: Ben Wubs

Studentnummer: 386226
E-mail: 386226sd@student.eur.nl

Inhoudsopgave

Voorpagina	1
Inhoudsopgave	2
Hoofdstuk 1 - Introductie	4
Onderwerp	4
Onderzoeksvraag	5
Theoretische concepten	6
Historiografisch overzicht	7
Relevantie	18
Bronnen en methode	18
Opbouw	19
Hoofdstuk 2 - Toekomst in de jaren zestig	21
Geschiedenis van het toekomstdenken	21
Vernieuwing in de jaren zestig	24
Conclusie	33
Hoofdstuk 3 - Polak en Doeve in <i>Gesprek met morgen</i>	35
Fred Polak	35
Eppo Doeve	40
Bestemming overmorgen	42
Argumentatie in <i>Gesprek met morgen</i>	44
Analyse van de tekst van Polak	47
Analyse van de tekeningen van Doeve	53
Conclusie	62
Hoofdstuk 4 - Techniek in geïllustreerde tijdschriften	63
<i>Panorama</i>	64
<i>Illustratie</i>	65
<i>(Nieuwe) Revu</i>	66
<i>Libelle</i>	67
<i>De vrouw en haar huis</i>	68
Conclusie	69
Hoofdstuk 5 - Techniek en tijd als fundering	70

---

¹ Bron afbeelding voorpagina: Fred L. Polak en H.F. van Loon, *Gesprek met morgen* (Bussum 1968) 4-5. Tekening Eppo Doeve bij hoofdstuk 'De wereld heeft geen tijd meer'.

Populaire toekomstelingen	70
Polak en de techniek	71
Polak en de tijd	72
Conclusie	73
Hoofdstuk 6 - Conclusie	75
Bronvermelding	79
Primaire bronnen	79
Secundaire bronnen	79

Hoofdstuk 1 - Introductie

Onderwerp

In dagblad *Trouw* verscheen op zaterdag 12 juli 2014 een artikel met als titel ‘1968, Het revolutiejaar’. Volgens dit artikel zouden de wereldwijde protesten, de eerste Nederlandse winnaar van de *Tour de France*, het hippiefest in Den Haag, de populariteit van de caravan en de barbecue en de ophef rondom de pil en de pauselijke reactie daarop 1968 tot een revolutiejaar gemaakt hebben.² Is 1968 het begin van de toekomst geweest? In hetzelfde jaar verscheen in Nederland het boek *Gesprek met morgen* vanuit een samenwerking tussen Fred L. Polak en H.F. van Loon. Polak was een wetenschapper, een toekomstonderzoeker, en Van Loon een journalist die geboeid was door Polaks toekomstdenken en de vragen stelde waarop Polak in het boek antwoord probeert te geven. Eppo Doeve, die net als Polak een populair figuur was in de jaren zestig, heeft de illustraties verzorgd. In het boek komen allerlei thema's aan bod met betrekking tot de toekomst, met als aanleiding het door Polak geconstateerde tijdperk van de automatie. Hij vindt Nederland nog steeds zeer onderontwikkeld op het gebied van toekomstonderzoek wanneer hij dit vergelijkt met de wijze waarop er in Amerika onderzoek wordt gedaan. Vragen die in het boek centraal staan, zijn bijvoorbeeld vragen naar de rol van de vrouw en de arbeider in de 21ste eeuw en naar de invloed van de techniek, in het bijzonder de computer, op deze terreinen.³

Het boek is uitgegeven door *De Telegraaf*, in de jaren zestig het meest gelezen dagblad. De jaren zestig in Nederland kunnen getypeerd worden als een periode waarin toekomstdenken veel aandacht kreeg. Dit blijkt enerzijds uit de politiek, sociale verhoudingen en religie als terreinen waarop werd nagedacht over hoe de maatschappij vorm moest krijgen. Anderzijds waren er spraakmakende technieken zoals de computer die tot de verbeelding spraken en tot nadenken over de toekomst aanzetten. *Gesprek met morgen* kan dus gepositioneerd worden in de context van een land dat snel en hevig aan het veranderen was.

In dit onderzoek geef ik na een bespreking van de jaren zestig een uitgebreide analyse van *Gesprek met morgen* en een verslag van andere populaire uitingen uit 1968. Daarmee wil ik laten zien hoe bijzonder of algemeen *Gesprek met morgen* in 1968 geweest is. Op welke gebieden sluit het boek aan bij andere toekomstverhalen uit 1968 en uit de jaren zestig als geheel, en op welke gebieden is het wellicht uniek te noemen? Dit hoofdstuk bevat informatie over de opzet van het onderzoek en een historiografisch overzicht waaruit de relevantie van

---

² Sarah-Mie Luyckx, ‘1968, Het revolutiejaar. De zomer van 1968’ *Trouw*, 12 juli 2014.

³ Fred L. Polak en H.F. van Loon, *Gesprek met morgen* (Bussum 1968).

dit onderzoek blijkt.

Onderzoeksvraag

De vraag die centraal staat in dit onderzoek is de volgende:

Welke positie kan de argumentatie in het voor een breed publiek geschreven boek *Gesprek met morgen* in de context van de jaren zestig toegekend worden en hoe is die positie te verklaren?

Onder het woord 'positie' in deze vraag versta ik de bijzonderheid of algemeenheid van het boek. Een vergelijking is dus noodzakelijk en die zal op twee gebieden plaatsvinden. Het boek is voor een breed publiek geschreven en een populaire uiting te noemen, en zal om die reden vergeleken worden met populaire geïllustreerde tijdschriften uit 1968. Ten tweede is het noodzakelijk het boek in de context van de tijd te plaatsen en daarom zal de wijze waarop Polak de jaren zestig typeert vergeleken worden met de wijze waarop de jaren zestig in secundaire literatuur worden beschreven. Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, zal ik achtereenvolgens enkele subvragen beantwoorden die ieder in een hoofdstuk centraal staan. Het betreft de volgende subvragen:

Waarom kan er in de jaren zestig van toekomstdenken gesproken worden wanneer gekeken wordt naar het bewustzijn in de samenleving van het verleden, heden en de toekomst, en naar politiek, sociale verhoudingen en religie in die periode?

Welk toekomstverhaal wordt er in *Gesprek met morgen* verteld en met welke argumentatie wordt dat verhaal gepresenteerd?

Welk toekomstverhaal wordt er in de geïllustreerde tijdschriften *Panorama*, *Illustratie*, *(Nieuwe) Revu*, *Libelle* en *De vrouw en haar huis* verteld en met welke argumentatie wordt dat verhaal gepresenteerd?

Wat is er, afgeleid van overeenkomsten tussen *Gesprek met morgen* en de geïllustreerde tijdschriften, kenmerkend voor *populaire* uitingen van een toekomstverhaal en wat is de bijdrage van Polak in het geheel aan populaire uitingen en in de context van de jaren zestig?

Theoretische concepten

Om enige duidelijkheid te verschaffen over theoretische concepten die in dit onderzoek van belang zijn, zal ik enkele daarvan in de betekenis die Polak geeft, uiteenzetten. Ik geef de betekenis die Polak aan deze concepten hecht, omdat zijn argumentatie in dit onderzoek centraal zal staan. Ik zal achtereenvolgens futurologie, automatisering en computers bespreken. Ik behandel de futurologie als concept omdat het een rode draad zal zijn in mijn onderzoek: aandacht voor de futurologie is het uitgangspunt waar Polaks gehele argumentatie op gebaseerd is. Ik bespreek automatisering en computers omdat alle ontwikkelingen op het gebied van de toekomst voor Polak terug te leiden zijn op de automatisering als technologisch proces en de computer als nieuwe technologie.

Futurologie, of door Polak liever genoemd: prognostica, is volgens hem een wetenschap in ontwikkeling waarbij in de jaren zestig het kaf nog van het koren gescheiden zal moeten worden. In de futurologie wordt niet voorspeld hoe de toekomst eruit zal zien, maar hoe deze eruit zou kunnen zien. Het doel van de futurologie is mensen in staat te stellen de eigen toekomst vorm te geven. Futurologie is in de tweede helft van de jaren vijftig in de Verenigde Staten tot bloei gekomen en kent daar tijdens het schrijven van *Gesprek met morgen* tienduizenden geleerden die zich enkel en alleen met de verkenning van de toekomst bezighouden. Het onderzoek wordt financieel ondersteund door zowel de Amerikaanse industrie als de Amerikaanse overheid. Nederland is, volgens Polak, onderontwikkeld op dit onderzoeksgebied. De mentaliteit van de industrie en overheid in Europa is zo gericht op het heden, dat er geen sprake is van toekomstdenken zoals in Amerika.⁴

De futurologie is een wetenschap waarbinnen allerlei verschillende conclusies mogelijk zijn, maar waarin de automatisering steeds van invloed wordt geacht en er veel aandacht wordt gegeven aan eventuele werkloosheid in de toekomst.⁵ Automatisering is het proces waarin machines of computers menselijke arbeid overnemen. Het is een systematische vervanging van arbeid door kapitaal. Polak spreekt van een tweede industriële revolutie die gekenmerkt wordt door de automatisering, waarbij de stoommachine de eerste kenmerkte. Automatisering betekent volgens Polak een nieuwe manier van leven, waarbij het bestaande mens- en godsbeeld en het heersende maatschappij- en wereldbeeld worden veranderd. Waar de stoommachine menselijke spierkracht kon vervangen, zou de geautomatiseerde machine hersenkracht kunnen overnemen. Automatisering heeft invloed op alle drie de sectoren van het economisch leven: de agrarische, industriële en dienstensector. De automatisering heeft

---

⁴ Polak en Van Loon, *Gesprek met morgen*, 7-8.

⁵ Idem, 209, 212.

volgens Polak positieve gevolgen zoals een toenemende nauwkeurigheid in de arbeid en negatieve gevolgen zoals werkloosheid. Polak geeft echter ook aan de negatieve gevolgen een positieve draai. Meer vrije tijd voor de mens zou immers kunnen leiden tot culturele zelfontplooiing.⁶ Tevens wijst Polak op een angst voor automatisatie, die erop gebaseerd is dat machines elkaar, zonder menselijke tussenkomst, kunnen besturen.⁷

De computer wordt door Polak in samenhang met automatisering besproken. De computer is begonnen als elektronische rekenmachine, maar heeft zich zo ontwikkeld dat hij volgens Polak al bovenmenselijk verstand begint te ontwikkelen. Dit komt vooral door zijn snelheid, grote geheugen en zijn bijdrage aan een grotere intelligentie bij een volgende generatie computers.⁸ Als gevolg hiervan ziet Polak de computer zich zo ontwikkelen dat mensen volkomen op de 'intelligentie' van de computer zullen gaan vertrouwen en bijvoorbeeld beslissingen op het gebied van beleid en rechtspraak aan hem over gaan laten.⁹ De fase van de computer is voor Polak een fundamenteel nieuwe, omdat voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid de menselijke hersenkracht kan worden overgenomen door de machine.

In Polaks werk staan op het gebied van techniek automatisering en computers dus centraal, waarvan hij mogelijke sociale consequenties bespreekt. Hoewel de jaren zestig een periode vormden waarin technologische ontwikkelingen elkaar snel opvolgden en het dus te verklaren is dat Polak hierop inspeelde¹⁰, sprak niet iedere toekomstonderzoeker over automatisering en computers. Polak verwijst in *Gesprek met morgen* als vanzelfsprekend naar futurologen zoals Herman Kahn en Anthony Wiener, en Dennis Gabor die dat wel deden, maar uit *Die Entdeckung der Zukunft* van Lucian Hölscher¹¹ en *The pattern of expectation* van I.F. Clarke¹² blijkt dat ook andere technieken zoals kernenergie of ruimtevaart tot de verbeelding spraken. Tevens was toekomstdenken belangrijk voor beleidsmakers en planners, en was de toekomst een populair onderwerp in de literatuur.

Historiografisch overzicht

In onderstaande historiografie zal ik een overzicht geven van de voor mijn onderzoek relevante historische debatten over de futurologie en Polaks positie daarbinnen. Het grootste

---

⁶ Idem, 121-122, 48.

⁷ Idem, 99.

⁸ Idem, 13.

⁹ Idem, 109-115.

¹⁰ H. Lintsen e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* (Zutphen 2005) 176-177.

¹¹ Lucian Hölscher, *Die Entdeckung der Zukunft* (Frankfurt am Main 1999).

¹² I.F. Clarke, *The pattern of expectation. 1644-2001* (Londen 1979).

gedeelte van dit overzicht bestaat uit werken die de 'geschiedenis van de toekomst' en de futurologie als wetenschappelijk vakgebied aan de orde stellen. De aanleiding hiervoor is dat dit werken zijn die zowel ingaan op de wetenschappelijke context waarin Polak zich bevond, als op het werk van Polak binnen die context. Uit dit overzicht zal blijken dat vooral Amerikaanse wetenschappers over de futurologie of de ontwikkeling daarvan hebben geschreven, en dat ook het werk van Polak hierin aan de orde kwam. Hij wordt vaak in één adem genoemd met Amerikaanse futurologen die rond de jaren zestig werkzaam waren, aangezien Polak zich met zijn enkele in het Engels vertaalde werken kon positioneren binnen de Amerikaanse futurologie. Na de bespreking van literatuur met betrekking tot de futurologie, zal ik dit overzicht steeds meer toespitsen op literatuur waarin Polak wordt besproken en met name ingaan op een artikel van Tity de Vries waarin zij het werk van Polak in een Amerikaanse context bestudeert.¹³ De teksten die over Polak in het bijzonder gaan, zijn overwegend teksten van Nederlandse wetenschappers. Dit is te verklaren doordat Polak met uitzondering van enkele werken altijd in het Nederlands publiceerde.

De vraag die in deze historiografie centraal staat, is de volgende: hoe is er in de loop van de tijd geschreven over de futurologie als vakgebied, met name over Fred Polak als onderzoeker in dat vakgebied, en hoe zijn van daaruit algemenere historische debatten waar te nemen? Zoals genoemd ga ik vooral in op Fred Polak en de futurologie als vakgebied, maar zal ik ook de bronnen en context van *Gesprek met morgen* kort bespreken. Hierbij noem ik werken van Kahn en Wiener¹⁴ en Gabor¹⁵, omdat Polak regelmatig naar hen verwijst in *Gesprek met morgen*. Als context van *Gesprek met morgen* is vooral de techniekgeschiedenis van belang.

Geschiedenis van de toekomst en futurologie

Joseph J. Corn en Brian Horrigan schreven in 1984 dat er tot dan toe door historici weinig aandacht was geweest voor de visies op de toekomst die mensen in het verleden hadden. Zij zagen echter een tendens waarbij hier steeds meer aandacht voor kwam.¹⁶ Zij noemen expliciet het werk van I.F. Clarke, van wie in 1979 *The pattern of expectation. 1644-2001* was verschenen. Dit boek zou één van de eerste overzichtswerken over de geschiedenis van het

---

¹³ Tity de Vries, 'Crossing the frontiers of the unknown. Fred L. Polak's road to pioneer of futures studies in the United States', in Joyce Diane Goodfriend, Benjamin Schmidt en Annette Stott (eds.), *Going Dutch. The Dutch presence in America. 1609-2009* (Leiden en Boston 2008) 269-288.

¹⁴ Herman Kahn en Anthony J. Wiener, *The year 2000. A framework for speculation on the next thirty-three years* (New York en Londen 1967).

¹⁵ Dennis Gabor, *Blauwdruk van de toekomst* (Amsterdam 1964).

¹⁶ Joseph J. Corn en Brian Horrigan, *Yesterday's tomorrows. Past visions of the American future* (Baltimore en Londen 1984) xiii.

toekomstdenken geweest zijn. In *The pattern of expectation* beschrijft Clarke de volgens hem drie belangrijkste fasen in de koers van literatuur met de toekomst als onderwerp. Zijn vertrekpunt van schrijven over toekomstliteratuur ligt rond de achttiende eeuw en Clarke beschrijft dat het 'verhaal van de toekomst' rond 1870 een zeer populaire en effectieve vorm van fictie was geworden. De drie fasen die hij bespreekt beslaan het begin van de negentiende eeuw, het einde van de negentiende eeuw en de twintigste eeuw. Vooral de door Clarke genoemde literatuur uit het einde van de twintigste eeuw is relevant voor mijn onderzoek. In deze fase neemt Clarke ook een snelle ontwikkeling van de futurologie in de jaren vijftig en zestig waar¹⁷, waarover hij stelt dat deze vooral gericht is op het derde millennium.¹⁸ Clarke richt zich dus specifiek op literatuur en bespreekt talloze schrijvers en werken. Hij zet deze niet alleen in om uitspraken over de literatuurgeschiedenis te kunnen doen, maar benadrukt ook hun waarde als historische bronnen.¹⁹

Twintig jaar na het boek van Clarke verscheen *Die Entdeckung der Zukunft*, geschreven door de Duitse historicus Lucian Hölscher. Ook hij schrijft over de geschiedenis van de toekomst, maar hij start bij de zestiende eeuw en kan, omdat hij jaren later dan Clarke schrijft, de ontwikkeling doortrekken naar het einde van de twintigste eeuw. Volgens Hölscher is de voorstelling van de toekomst als nog te komen tijdperk in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw voor het eerst waar te nemen.²⁰ Het boek is opgedeeld in vijf tijdvakken waarvan het eerste de aanloop naar de moderne tijd in de achttiende eeuw omvat, en het laatste de periode vanaf het jaar 1950. Vooral deze laatste periode kan voor mijn onderzoek van belang zijn, hoewel ook de ontwikkeling door de eeuwen heen een belangrijke basis is om uitspraken te kunnen doen over toekomstverwachtingen. Hölscher constateert dat het leven van mensen sinds de zeventiende eeuw steeds meer op de toekomst gericht is geraakt. Hij beschrijft in het laatste deel van zijn boek onder andere dat er sinds de jaren 1950 een hernieuwde aandacht voor de toekomst is ontstaan. Hierin kregen voornamelijk technische modernisering en industrialisatie veel aandacht. Zeker nadat de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog in de jaren zestig in West-Europa zo goed als afgerond was, nam de aandacht voor de toekomst toe. De futurologie als 'wetenschap van de toekomst' deed zijn intrede en genoot veel financiële ondersteuning van bedrijven en de staat.²¹

Clarke en Hölscher hanteren overduidelijk verschillende invalshoeken: Clarke richt

---

¹⁷ Clarke, *The pattern of expectation*, 2-11.

¹⁸ Idem, 285.

¹⁹ Idem, 278.

²⁰ Hölscher, *Die Entdeckung der Zukunft*, 9.

²¹ Idem, 219-220.

zich op toekomstvisies die in de loop van de eeuwen in de literatuur zijn verschenen, terwijl Hölscher zich meer richt op de toekomstgerichtheid in de politieke en sociale inrichting van de maatschappij. Hij benadert de toekomst met name vanuit politieke ideologieën. Beide werken zijn echter overzichtswerken van de wijze waarop er met de toekomst is omgegaan en bieden vanuit verschillende invalshoeken inzichten in een ontwikkeling door de tijd heen. Zij laten zien hoe toekomstverwachtingen tot uiting kwamen en mensen konden bereiken: bijvoorbeeld via literatuur of ideologieën op het gebied van staatsinrichting. Voor mijn onderzoek is het van belang de geschiedenis van toekomstverwachtingen in het algemeen en de futurologie in het bijzonder te erkennen.

Ten tweede zal ik enkele teksten bespreken die niet de geschiedenis van de toekomst zoals hierboven, maar de geschiedenis van de futurologie als onderwerp hebben. Wendell Bell heeft vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw tot in het begin van de eenentwintigste eeuw regelmatig gepubliceerd over de futurologie. Hij erkent zich aan te sluiten bij de lijn van denken van Polak, en het is dus ook niet vreemd dat de naam Polak in zijn werk over de futurologie regelmatig opduikt.²² In een artikel dat hij samen met Bettina Huber in 1971 publiceerde, werd de ontwikkeling van de futurologie tot een volwaardig onderzoeksgebied in de loop van de jaren zeventig voorspeld. Huber en Bell zien de futurologie als een belangrijke bijdrage aan een maakbare samenleving.²³ Een jaar na bovengenoemd artikel verscheen de bundel *The futurists*, waarin Alvin Toffler, zelf een Amerikaanse futuroloog, werken van futurologen bij elkaar bracht.²⁴ Als aanvulling op het artikel van Huber en Bell laat deze bundel zien dat al vele wetenschappers zich met het onderzoek naar de toekomst bezighielden. Toffler was docent van een cursus 'sociologie van de toekomst' en dit was één van de eerste universitaire cursussen over de toekomst ter wereld. In zijn bundel maakt Toffler een onderscheid tussen sociale critici, wetenschappers en filosofen, en planners. Hij schaaft zichzelf onder de eerste, en Polak onder de laatste categorie. Opvallend is Polaks naam in deze bundel, waarin vooral werk van Amerikanen is opgenomen.

De eerder genoemde Bell schrijft in 1983 dat de futurologie volgens hem een wetenschap is die op dat moment daadwerkelijk beoefend wordt en geïstitutionaliseerd is. Hij wijst erop dat de futurologie zelfs door futurologen niet altijd als wetenschap erkend wordt: volgens hen kan de futurologie geen wetenschap zijn, omdat de wetenschap feiten zou

---

²² Wendell Bell, 'An introduction to futuristics. Assumptions, theories, methods and research topics', *Social and economic studies* 32 (1983) 21.

²³ Bettina J. Huber en Wendell Bell, 'Sociology and the emergent study of the future', *The American sociologist* 6 (1971) 293-294.

²⁴ Alvin Toffler (ed.), *The futurists* (New York 1972).

behoren te betreffen en de toekomst geen feiten kent.²⁵ Het doel van de futurologie ziet hij nog steeds in het aansporen van mensen de toekomst naar hun eigen hand te zetten.²⁶ In een artikel uit 2004 stelt Bell dat de futurologie zich inmiddels heeft ontwikkeld tot een volwaardig vakgebied, en wil hij academici overtuigen van het belang van de futurologie voor het maatschappelijk welzijn van mensen.²⁷ Bell heeft dus een ontwikkeling in de futurologie waargenomen en trekt deze door tot in de 21ste eeuw. De futurologie is voor hem geen wetenschap van tijdelijke waarde, maar zou ook in de 21ste eeuw nog ruime aandacht moeten krijgen. Dit verraadt echter dat er in de 21ste eeuw, net zoals in Polaks tijd, nog steeds campagne gevoerd moet worden voor het belang van het toekomstonderzoek.

Een artikel van E.B. Masini biedt een verklaring voor de verwijzingen naar Polak in teksten van Amerikaanse wetenschappers. In 2005 verscheen 'Reflections on World Futures Studies Federation' waarin Masini de ontwikkeling van de WFSF beschrijft.²⁸ Dit was een groep mensen afkomstig uit de hele wereld die bijeenkomsten hadden en daarin spraken over de toekomst. De toekomst kende volgens hen verschillende scenario's die door keuzes die mensen in het heden maakten geactiveerd konden worden. Masini, die Polak kent door zijn deelname aan deze groep, is zeer te spreken over Polaks *Prognostics* en *The image of the future*.²⁹ Door dergelijke internationale samenkomsten kon Polak wetenschappers uit voornamelijk Europa en Amerika kennis laten maken met zijn werk en is het te verklaren dat zijn naam in teksten van bijvoorbeeld Bell en Toffler temidden van Amerikaanse toekomstonderzoekers opduikt.

De bovengenoemde teksten, met name die van Bell, laten de ontwikkeling van de futurologie als vakgebied zien. Het is belangrijk om te onthouden dat auteurs altijd een bepaalde visie hebben ten opzichte van hun onderzoeksobject. Zo belicht Bell met name de positieve kanten van de futurologie en pleit hij door de jaren heen steeds opnieuw voor erkenning. Zijn teksten geven dus een zeer subjectieve beschrijving van de ontwikkeling. De teksten zijn vooral van belang omdat zij laten zien dat Polak internationale bekendheid heeft verworven en dat zijn ideeën niet slechts een Nederlandse oorsprong hebben. Door internationale samenwerking zal zijn werk ook sterk geworteld zijn in werken van buitenlandse futurologen. Bovengenoemde teksten hebben niet nadrukkelijk Polaks werk als onderwerp. Tevens zijn zij niet vanuit een Nederlandse context geschreven, en is het dus

---

²⁵ Bell, 'Introduction to futuristics', 1-2, 12.

²⁶ Idem, 10.

²⁷ Wendell Bell, 'Futures studies comes of age. Twenty-five years after *The limits to growth*', *Futures* 33 (2001) 63-76.

²⁸ Eleonora Barbieri Masini, 'Reflections on World Futures Studies Federation', *Futures* 37 (2005) 361-369.

²⁹ Idem, 363.

twijfelachtig of de bevindingen ook geldend zijn voor *Gesprek met morgen*, dat alleen in Nederland is verschenen. Voor onderzoek naar *Gesprek met morgen* is dus niet alleen het internationale, maar ook het Nederlandse onderzoek over de futurologie van belang, hoewel er in Amerika beduidend meer over het onderwerp is gepubliceerd.

In 1969 verscheen in Nederland een beschouwend werk over de futurologie. B. van Steenbergen schreef in het kader van 'Werkgroep 2000' *Orde of conflict. Tegengestelde maatschappijvisies binnen de futurologie*.³⁰ Werkgroep 2000 was een grote groep mensen die behoefte had aan zakelijke informatie over toekomstonderzoek. In dit boek wordt futurologie in de context van de sociale wetenschappen besproken. De verwijzingen zijn zeer internationaal geïntereerd, maar ook Polak wordt besproken. Van Steenbergen wijst op John Horton die twee ideologische richtingen herkende in de sociale wetenschappen en daarmee ook in de futurologie. Enerzijds was er sprake van wetenschappers die zich richtten op orde en establishment in de maatschappij, ook wel de establishmentfutures genoemd, en anderzijds van wetenschappers die zich juist richtten op conflict, de kritische futurologie.³¹ Polak kan volgens Van Steenbergen in de laatste categorie geplaatst worden, omdat in zijn theorie, anders dan in de establishmentfutures, utopisch denken mogelijk is. Volgens Polak zijn utopische visies een katalysator van maatschappelijke vooruitgang.³² Tijdens het lezen van dit werk is het relevant te weten dat Van Steenbergen niet altijd positief gestemd is over Polaks werk. Het 'nieuwe' dat Polak lijkt te verkondigen is volgens Van Steenbergen niets anders dan een 'doortrekken van het heden'. Hierdoor lijkt Polak de gevestigde maatschappelijke orde niet te willen veranderen, maar juist te bevestigen.³³ Het is daarom interessant dat Van Steenbergen Polak niet onder de establishmentfutures schaarde.

F. van Vught schreef in 1986, een jaar na het overlijden van Polak, het artikel 'De toekomstkunde na Polak'.³⁴ Van Vught beschrijft naar aanleiding van Polaks laatste boek, *Morgen is anders*, de ontwikkelingen in de futurologie. Polaks werk lijkt volgens Van Vught vaak niet op theorieën gebaseerd te zijn en is eerder een profetie dan een wetenschappelijke beschrijving.³⁵ Van Vught bepleit een herbezinning van de futurologie waarin sociaal-wetenschappelijke theorieën als fundament kunnen dienen.³⁶ Anders dan bij Bell die steeds

---

³⁰ B. van Steenbergen, *Orde of conflict. Tegengestelde maatschappijvisies binnen de futurologie* (Hilversum 1969).

³¹ Idem, 5.

³² Idem, 54.

³³ B. van Steenbergen, 'Dr. Fred Polak en de curieuze onzin van zijn fantastische toekomst', *De Nieuwe Linie*, 21 februari 1970.

³⁴ F. van Vught, 'De toekomstkunde na Polak', *Socialisme en democratie* 43 (1986) 349-353.

³⁵ Idem, 349.

³⁶ Idem, 353.

zeer positief spreekt over de futurologie, is de toon van Van Vught kritischer: herbezinning is nodig, en het werk van Polak voldoet nog niet aan wat Van Vught voor ogen heeft.

Doordat *Orde of conflict* zeventien jaar eerder verscheen, is het logisch dat Van Vught andere ontwikkelingen in de futurologie waarneemt en meer retrospectief over Polak kan schrijven. Beide auteurs laten echter zien dat Polak een grote rol heeft gespeeld voor de futurologie in Nederland, waarbij Van Vught de periode waarin Polak actief was, vanaf het einde van de jaren veertig tot in de jaren zeventig, zelfs als een door Polak bepaalde periode in de futurologie lijkt te typeren. Voor mijn onderzoek naar *Gesprek met morgen* is ook deze rol van Polak als boegbeeld van de futurologie van belang. Dit kan hem een zekere invloed gegeven hebben.

Afgezien van het artikel van Bell uit 2005 stamt veel literatuur over de futurologie uit de twintigste eeuw. Dit was immers de periode waarin de futurologie als vakgebied opbloede en de grootste ontwikkelingen doormaakte. Ik wil echter ook twee teksten noemen die een voorbeeld kunnen zijn van recentere literatuur over de futurologie of toekomstverwachtingen. In 2000 verscheen *De voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie*, geschreven door Rein de Wilde.³⁷ De Wilde schrijft in zijn introductie net zoals Clarke en Hölscher dat de toekomst rond de zestiende eeuw onder de aandacht van mensen begon te komen. Tevens schrijft hij dat vanaf halverwege de negentiende eeuw van nieuwe technologieën werd verwacht dat zij de mensen 'naar het paradijs' zouden brengen. In het boek koppelt hij de toekomstindustrie aan technologisch finalisme waar hij kritiek op uitoefent, maar is hij niet over alle vormen van toekomstdenken negatief.³⁸ Hij beschrijft Polak als een futuroloog die zich richtte op planningsdenken en de maakbaarheid van de toekomst.³⁹ Ondanks dat De Wilde ingaat op de 'technocultuur' vanaf de jaren negentig en daardoor niet direct relevant is voor mijn onderzoek, laat zijn boek wel zien dat toekomstdenken niet slechts een zaak van geleerde futurologen is. Op allerlei terreinen, zoals bij de 'cybergoeroes' en 'managementconsultants' waarover De Wilde spreekt, is er sprake van toekomstdenken.⁴⁰ Ook deze voorspellingen kunnen hun weerslag vinden in politieke en bestuurlijke kringen.⁴¹ De Wilde is dus een welkome aanvulling op de literatuur die zich vooral richt op de toekomstvoorspellingen van een selecte groep personen: de futurologen.

---

³⁷ Rein de Wilde, *De voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie* (Amsterdam 2000).

³⁸ Idem, 23.

³⁹ Idem, 19-20.

⁴⁰ Idem, 10.

⁴¹ Idem, 13.

Tot slot verscheen in 2010 de bundel *Uit zicht. Toekomstverkennen met beleid*.⁴² In deze bundel staat een essay van E.J.G. van de Linde, genaamd 'Een korte geschiedenis van de naoorlogse praktijk van toekomstverkenning in Nederland'. Deze bundel, en met name het genoemde artikel, is zeer interessant omdat het de toekomstverkenningen vanuit een beleidsperspectief behandelt. Van de Linde onderscheidt na de Tweede Wereldoorlog vijf periodes van toekomstverkennen. Dit zijn achtereenvolgens de wederopbouw, economische groei en beginnende maatschappijkritiek, denken over milieuverontreiniging, einde van de verzorgingsstaat en het begin van duurzame ontwikkeling.⁴³ Het werk van Polak is te plaatsen in de eerste twee perioden. Van de Linde stelt dat Polaks invloed in de jaren zeventig afnam, omdat zijn idee van de maakbare samenleving toen steeds minder aanhang kreeg.⁴⁴ In de maakbare samenleving gelooft volgens Van de Linde 'niemand' meer, maar ook fatalistische opvattingen vinden weinig aanhang.⁴⁵ Zijn werk laat zien dat het verkennen van de toekomst in zekere zin altijd van belang is voor het maken van beleid, en dat er in de loop van de tijd verschillende trends zijn geweest op dat gebied. De recente publicaties zijn, ondanks dat het geen historische werken zijn, van waarde voor mijn onderzoek, omdat zij met een zekere afstand naar de twintigste eeuw en Polaks werk kunnen kijken. Juist een andere invalshoek, zoals de beleidsmatige van Van de Linde, kan andere aspecten van het onderwerp belichten. Deze teksten kunnen ook een aanwijzing zijn voor de wijze waarop er in het huidige wetenschappelijk discours wordt geschreven over de futurologie.

Fred Polak

Ruud van der Helm schreef in 2005 een artikel over Polaks toekomstdenken. Hieruit blijkt dat Polaks wetenschappelijke interesse in de toekomst grotendeels is geïnspireerd door zijn bezoek aan Amerika en ontmoetingen met Norbert Wiener, één van de geleerden die de cybernetica ontwikkelden. Het toekomstdenken in Amerika en met name de wetenschappelijke variant daarvan is voor Polak dus van grote invloed geweest.⁴⁶ Hieruit blijkt dat Polak bewust putte uit een Amerikaans discours van futurologie. Volgens Van der Helm is er weinig retrospectief werk over Polak verschenen.⁴⁷ Hij wijst wel op een bloemlezing van zijn werk die in 1964 verscheen en samengesteld was door Henry van

---

⁴² M.B.A. van Asselt e.a. (eds.), *Uit zicht. Toekomstverkennen met beleid* (Amsterdam 2010).

⁴³ E.J.G. van de Linde, 'Een korte geschiedenis van de naoorlogse praktijk van toekomstverkenning in Nederland', in M.B.A. van Asselt e.a. (eds.), *Uit zicht. Toekomstverkennen met beleid* (Amsterdam 2010) 156.

⁴⁴ Idem, 164.

⁴⁵ Idem, 177.

⁴⁶ Ruud van der Helm, 'The future according to Frederik Lodewijk Polak: finding the roots of contemporary futures studies', *Futures* 37 (2005) 508-511.

⁴⁷ Idem, 505-507.

Praag.⁴⁸ Volgens Van der Helm was dit echter meer een uiting van vriendschap dan een serieuze poging belangrijke thema's in Polaks werk te bespreken.⁴⁹

Tity de Vries schreef in 1996 *Complexe consensus*, waarin zij Nederlandse en Amerikaanse intellectuelen na de Tweede Wereldoorlog bespreekt.⁵⁰ Haar bevindingen waren een aanleiding voor haar bijdrage aan de bundel *Going Dutch. The Dutch presence in America. 1609-2009*.⁵¹ In het artikel in deze bundel gaat zij in op de positieve invloed van Polak op de ontwikkeling van de futurologie in Amerika en noemt zij hem een pionier. Volgens De Vries schreef Polak met zijn *Prognostics (Prognostica)* in 1968 één van de weinige theoretische werken over de futurologie. Met *Prognostics* en *The image of the future* is Polak één van de denkers geweest die de futurologie hebben vormgegeven. Doordat in Nederland in disciplines zoals de sociologie, waaruit de futurologie voortvloeit, weinig in het Engels werd geschreven, was het als anderstalige lastig om erkenning te krijgen in Amerika. De twee in het Engels vertaalde werken zijn echter voldoende gebleken om Polak een belangrijke rol in de totstandkoming van de futurologie in Amerika toe te kennen. Zijn positie als Nederlandse socioloog binnen de Amerikaanse futurologie wordt hierdoor volgens De Vries zeer interessant.⁵² Doordat dit artikel over Polak een plaats heeft gekregen in een bundel over Nederlandse aanwezigheid in Amerika, kan ik wederom de conclusie trekken dat Amerika een belangrijke factor is geweest in het werk van Polak. De Vries schrijft dat Amerikaanse en Nederlandse invloeden een gelijke rol spelen in zijn werk.

Zoals Van der Helm al schrijft, is er weinig literatuur beschikbaar waarin een overzicht geboden wordt van het werk van Polak. De artikelen van Van der Helm en De Vries zijn een begin voor het dichten van dit gat. Zij laten zien dat de Amerikaanse futurologie een grote inspiratiebron is geweest voor Polak, maar ook dat hij op zijn beurt weer een inspiratiebron was voor de Amerikaanse futurologie. De artikelen kunnen als aanvulling op elkaar gelezen worden, doordat Van der Helm vooral spreekt over Polaks persoonlijke leven en belangrijke stappen in zijn carrière en De Vries zich richt op zijn rol als pionier voor de futurologie. Wat echter ontbreekt is een contextualisering van het werk van Polak in de techniekgeschiedenis van Nederland, terwijl de techniek een hoofdelement is geweest in zijn werk. Van der Helm spreekt wel over automatisering en de cybernetica, maar dit doet hij

---

⁴⁸ Fred Polak, *Hoe veroveren wij de toekomst?* (Amsterdam 1964).

⁴⁹ Van der Helm, 'The future according to Frederik Lodewijk Polak', 518.

⁵⁰ Tity de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur, 1945-1960* (Amsterdam 1996).

⁵¹ De Vries, 'Crossing the frontiers of the unknown', 269-288.

⁵² Idem, 269-271.

vooral om aan te tonen dat Polak geïnspireerd was door Wieners gedachtengoed hierover.⁵³ Een mogelijk hiaat is dus de relatie tussen Polaks werk en voorspellingen, gekoppeld aan daadwerkelijke technologische ontwikkelingen in Nederland.

Bronnen en context van Gesprek met morgen

Zoals ik aan het begin van deze historiografie al noemde, gebruikt Polak *The year 2000*, een boek van de Amerikanen Herman Kahn en Anthony Wiener, meerdere malen als bron in *Gesprek met morgen*. *The year 2000* verscheen in 1967 en daarmee slechts vlak voor het boek van Polak. Polak verwijst vooral naar de wijze waarop Kahn en Wiener over computers spreken. Deze zouden tegen 2000 het meest essentiële instrument zijn geworden en mensen kunnen evenaren, nabootsen of zelfs overtreffen.⁵⁴ Zij zeggen dat de mens de macht heeft hiermee de wereld radicaal te veranderen.⁵⁵ Kahn zou voor Polak een voorbeeld kunnen zijn wat betreft de institutionalisering van futurologie. Met de oprichting van het Hudson Instituut in 1961 creëerde Kahn een 'denktank' waarin onder andere nagedacht werd over de toekomst. Polak verlangde iets dergelijks voor Nederland. Kahn en Wiener geven allerlei opties voor mogelijke technologische veranderingen die in het laatste gedeelte van de twintigste eeuw zouden kunnen plaatsvinden. Zelf wijzen zij er echter op dat zij vooral een raamwerk willen bieden voor onderzoek naar de toekomst en niet zozeer conclusies willen trekken.⁵⁶ Het zijn echter vooral de voorspellingen en niet de methodologie die Polak citeert in *Gesprek met morgen*.

Een tweede zeer veel voorkomende naam in Polaks boek is die van Dennis Gabor, die ook in de jaren zestig over de toekomst publiceerde. Zijn boek, *Inventing the future*, in Nederland vertaald als *Blauwdruk van de toekomst*, verscheen in 1963 in Engeland. Polak bestempelt Gabor als een onheilsprofeet, en zichzelf als het tegengestelde daarvan. Dit baseert hij bijvoorbeeld op Gabors opvatting dat automatisering een hoofdrol gaat krijgen in de toekomst en tegelijkertijd de grootste bedreiging gaat vormen. Hierdoor ontstaat er een maatschappelijke nutteloosheid van de mens die niets meer te doen heeft. De vele vrije tijd zou volgens Gabor leiden tot een bevolkingsexplosie en daarmee tot nog meer problemen, terwijl Polak in de vrije tijd een mogelijkheid tot zelfontplooiing van de mens ziet. Gabor bepleit een pauze voor de verdere ontwikkeling van techniek en automatie, maar behoort

---

⁵³ Van der Helm, 'The future according to Frederik Lodewijk Polak', 511.

⁵⁴ Polak en Van Loon, *Gesprek met morgen*, 111, 14.

⁵⁵ Kahn en Wiener, *The year 2000*, 412.

⁵⁶ Idem, xix.

hiermee volgens Polak tot de minderheid.⁵⁷ In zijn boek beschrijft Gabor echter dat het onmogelijk is een ontwikkelingspauze in te stellen: ontwikkelingen blijven doorgaan.⁵⁸

Polak verwijst in *Gesprek met morgen* meerdere malen naar bovengenoemde teksten. Kahn en Wiener gebruikt hij vooral als voorbeeld van hoe er in de Verenigde Staten over de toekomst wordt gedacht en hij ziet hen als voorspellers op het gebied van computers, terwijl hij Gabor vooral inzet om zijn eigen, tegengestelde, visie te duiden. In ieder van de teksten wordt echter gesproken over automatisering en vooral de invloed daarvan op de mens, waardoor zij toch zeer met elkaar verbonden zijn. Deze teksten bieden mij inzicht in Polaks bronnenmateriaal en de Amerikaanse en Engelse invloeden op zijn werk. Het is relevant om te onthouden dat de werken van Kahn en Wiener en Gabor grotendeels voorspellingen bevatten. Zij zijn dus vooral relevant als vergelijkingsmateriaal naast *Gesprek met morgen*: waar haakt Polak in op visies van andere wetenschappers en waar geeft hij een andere, eigen visie?

In 2005 verscheen als samenvatting van de zeventalige serie *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* het boek *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* van Harry Lintsen e.a. Hierin behandelt Lintsen de geschiedenis van Nederland vanuit het perspectief van de techniek en stelt hij de vraag of Nederland er door technologische ontwikkelingen daadwerkelijk op vooruit is gegaan. Dit boek is niet zozeer een boek over toekomstdenken, als wel een boek dat toekomstdenken kan verklaren en Polaks werk in de context van de techniekgeschiedenis van Nederland kan plaatsen. Het automatiedebat dat in dit boek wordt beschreven, ligt aan de basis van Polaks denken over de gevolgen van automatisering. Polak heeft volgens Lintsen een belangrijke rol gespeeld in de weerklank die het automatiedebat vond in de samenleving. In 1949 had Polak, in zijn rede bij zijn benoeming tot hoogleraar in Rotterdam, gesproken over de ontwikkeling van de computer, waarmee er een geheel nieuw tijdperk was ontstaan. Hij sprak over de negatieve gevolgen hiervan: er zou minder arbeid mogelijk zijn, cultuur zou worden gemechaniseerd en menselijkheid zou verdwijnen. Deze visie werd in de pers meermaals overgenomen.

Het is opvallend dat Polak in 1949 nog negatief leek te spreken over de gevolgen van automatisering, maar zichzelf krap twintig jaar later in *Gesprek met morgen* juist niet meer als onheilsprofeet positioneert. Halverwege de jaren vijftig bereikte het automatiedebat zijn hoogtepunt en was er duidelijk een tweedeling tussen bezorgdheid en enthousiasme over computers en automatisering waar te nemen. Angst voor automatisering was vooral gebaseerd op massale ontslagen in met name de Amerikaanse en Engelse industrie. Ook de steeds hoger

---

⁵⁷ Polak en Van Loon, *Gesprek met morgen*, 210-215.

⁵⁸ Gabor, *Blauwdruk van de toekomst*, 123.

opgeleide bevolking zorgde ervoor dat het tekort aan weinig geschoolde arbeiders moest worden opgevangen door computers.⁵⁹ *Made in Holland* plaatst debatten die in het werk van Polak en andere wetenschappers aan de orde komen dus in een breder maatschappelijk en technologisch perspectief.

Relevantie

Uit deze historiografie is gebleken dat Polaks werk steeds opnieuw wordt verbonden met de ontwikkeling van de futurologie in Amerika in de tweede helft van de twintigste eeuw. Polak, die in *Gesprek met morgen* Amerika als voorbeeld voor de futurologie opwerpt, is hierbij zelf een pionier geweest. Uit bovengenoemde teksten is een algemenere lijn van historische debatten waar te nemen. Allereerst wordt de oorsprong van het toekomstdenken door auteurs rond de zeventiende eeuw gezien. Het is interessant dat de geschiedenis van dit toekomstdenken pas in de twintigste eeuw door auteurs zoals Clarke onderzocht is. Dit maakt de geschiedenis van de toekomst een onderzoeksgebied dat nog geen groot verleden heeft. De futurologie als vakgebied is ten tweede vooral in de loop van zijn ontwikkeling beschreven waarbij werd ingegaan op de potentie van de futurologie of mogelijke verbeterpunten.

Uit dit historiografisch overzicht is de relevantie van mijn onderzoek af te leiden. Polak wordt keer op keer verbonden met de futurologie als wetenschappelijke benadering van de toekomst. Wat in deze literatuur echter niet naar voren komt, is dat Polak een zeer publiek figuur is geweest, en met *Gesprek met morgen* duidelijk een werk schreef dat niet voor de wetenschap, maar voor het brede publiek bedoeld was. Met dit onderzoek wil ik bijdragen aan onderzoek naar Polak enerzijds, door hem nadrukkelijk als een publiek figuur met een populair werk neer te zetten, en aan onderzoek naar de futurologie anderzijds, door te bekijken hoe dit wetenschapsgebied voor het brede publiek inzichtelijk werd gemaakt.

Bronnen en methode

Gesprek met morgen is in dit onderzoek de belangrijkste bron en is zowel een geschreven als een visuele bron. Doordat *Gesprek met morgen* zowel tekst als afbeeldingen bevat, kan ik de vraag stellen hoe deze in verhouding tot elkaar staan. Zijn de afbeeldingen een illustratie van de tekst of vertellen zij een eigen verhaal? Zoals al eerder genoemd, zal ik *Gesprek met morgen* vergelijken met populaire geïllustreerde tijdschriften, te weten *Panorama*, *Illustratie*, *(Nieuwe) Revu*, *Libelle* en *De vrouw en haar huis*. Van deze tijdschriften, die met

---

⁵⁹ Lintsen e.a., *Made in Holland*, 176-177.

uitzondering van *De vrouw en haar huis* allemaal weekbladen waren, heb ik de gehele jaargang 1968 bekeken. Het is vanzelfsprekend dat er vanwege verschillende doelstellingen en mediaspecifieke eigenschappen bij voorbaat al verschillen bestaan tussen het boek en de tijdschriften. Vanwege een combinatie van tekst en beeld, en het populaire karakter van beide typen bronnen, is een vergelijking echter toch relevant te noemen. Ik richt mij namelijk op het toekomstverhaal dat op een bepaalde manier gepresenteerd wordt, waarbij mediaspecifieke eigenschappen in mindere mate van belang zijn. Het zijn de verhalen waar ik de aandacht op wil vestigen.

Om bovengenoemde reden zal het onderzoek niet kwantitatief van aard zijn. Polak heeft zichzelf als doel gesteld een toekomstverhaal te schrijven waarin de techniek een grote rol speelt, terwijl de tijdschriften over allerlei onderwerpen gaan, waarbij techniek niet een speciaal aandachtspunt is. Dat er in *Gesprek met morgen* dus veel meer aandacht voor de techniek en de toekomst is, is logisch te verklaren. De focus ligt dus op de wijze waarop het toekomstverhaal tot uiting komt, en de omvang van dat verhaal in een bredere context is in dit onderzoek buiten beschouwing gebleven. Om *Gesprek met morgen* en de geïllustreerde tijdschriften, die kwantitatief zo van elkaar verschillen, te kunnen vergelijken, heb ik ervoor gekozen om ze inhoudelijk te vergelijken op basis van de wijze waarop er in de toekomstverhalen over techniek gesproken wordt en het doel waarmee techniek in de verhalen ingezet wordt. Daarnaast maak ik een inhoudelijke vergelijking tussen de in het tweede hoofdstuk geschetste context van vernieuwing in de jaren zestig, en de wijze waarop er in *Gesprek met morgen* over de toekomst of de tijd, met name de jaren zestig, gesproken wordt.

Om de tekst en tekeningen in *Gesprek met morgen* en de tijdschriften te analyseren, heb ik drie op elkaar aansluitende vragen gesteld: wat is er objectief te zien of te lezen, welk verhaal wordt er verteld, en wat kan dat verhaal betekenen? In dit verslag heb ik deze stappen samengevoegd en beschreven wat de inhoud is van de toekomstverhalen, en de wijze waarop die inhoud gepresenteerd wordt. Bij de analyse van de tekst van Polak heb ik een narratieve analyse toegepast om de argumentatie beter in een context te kunnen plaatsen en deze te kunnen koppelen aan Polak als persoon en zijn doel met *Gesprek met morgen*. Wanneer relevant, wordt de analysemethode in het betreffende hoofdstuk verder uitgelegd.

Opbouw

In het tweede hoofdstuk staat het toekomstdenken in de jaren zestig centraal en wordt beschreven dat een algemene toekomstgerichtheid van de mens sinds de Tweede Wereldoorlog werd versterkt door een vernieuwingsretoriek die met name in de jaren zestig

tot uiting kwam. De dragers en eventuele tegenstanders van deze vernieuwing worden besproken. In het derde hoofdstuk staat *Gesprek met morgen* centraal. Na een uitgebreid overzicht van de totstandkoming van het boek en informatie over Polak en Doeve, wordt er dieper ingegaan op de tekst en tekeningen afzonderlijk. Uit dit hoofdstuk blijkt dat Polaks eigenlijke doel het pleiten voor toekomstonderzoek in Nederland en heel Europa is, waarbij hij zichzelf op een voetstuk plaatst. De tekeningen zetten de lezer aan tot denken over de gewenstheid van een grote invloed van de techniek. In het vierde hoofdstuk staan de tijdschriften centraal die in hun toekomstverhaal over techniek aan de ene kant het belang van techniek voor de moderne mens onderstrepen, maar aan de andere kant ook wantrouwen tegenover de techniek laten zien, vooral wanneer de techniek invloed heeft op hun persoonlijke leven. In het daaropvolgende hoofdstuk wordt er een vergelijking gemaakt tussen Polaks toekomstverhaal en de toekomstverhalen over techniek in de tijdschriften aan de ene kant, en de context van de jaren zestig aan de andere kant. Polak kenmerkt zich in de discussie over de toekomst zowel door de manier waarop hij in zijn tekst techniek inzet, als door de manier waarop hij de jaren zestig typeert. In het concluderende hoofdstuk wordt de hoofdvraag beantwoord en wordt er gereflecteerd op 1968 als het begin van de toekomst.

Hoofdstuk 2 - Toekomst in de jaren zestig

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal waarom er in de jaren zestig van toekomstdenken gesproken kan worden wanneer gekeken wordt naar het bewustzijn in de samenleving van het verleden, heden en de toekomst, en naar politiek, sociale verhoudingen en religie in de jaren zestig. Het doel van dit hoofdstuk als geheel is het laten zien van een toekomstverhaal dat de Nederlandse samenleving in de jaren zestig domineerde. Deze informatie geeft daardoor inzicht in de context waarbinnen *Gesprek met morgen* verscheen en wordt in het vijfde hoofdstuk vergeleken met Polaks opvattingen over de jaren zestig. In de eerste paragraaf zet ik algemene theoretische reflecties over de geschiedenis van het toekomstdenken uiteen: hoe heeft het menselijk ervaren van tijd invloed op de wijze waarop er naar de toekomst gekeken wordt? In de tweede paragraaf geef ik een schets van de maatschappelijke omgeving waarin *Gesprek met morgen* verscheen. Ik laat zien dat Polak niet de enige toekomstdenker is geweest: op het gebied van politiek, sociale verhoudingen en religie werd nagedacht over mogelijke manieren waarop de maatschappij er in de toekomst uit zou kunnen zien. Verschillende dragers probeerden de maatschappij naar hun inzicht vorm te geven en droegen dat ideaal actief uit.

Geschiedenis van het toekomstdenken

Ervaren van tijd

Allereerst ga ik in op de geschiedenis van het toekomstdenken, om de aandacht voor de toekomst in de jaren zestig vanuit een breed perspectief van een menselijk besef van tijd te kunnen plaatsen. De Franse historicus François Hartog onderscheidt drie zeer bruikbare perioden in het menselijk omgaan met het verleden. Met het werk van Reinhart Koselleck als basis onderscheidt Hartog het 'klassieke regime', het 'moderne regime' en het '*presentist* regime'. Het klassieke regime bestond tot de late achttiende eeuw en wordt door Hartog beschreven als een periode waarin het verleden zich steeds herhaalde en dus een leermeester voor het heden en de toekomst kon zijn: mensen verwachtten op basis van het verleden hoe hun toekomst eruit zou komen te zien. In het moderne regime dat het klassieke regime opvolgde, bestond een breuk tussen verleden en heden. Het verleden was wezenlijk anders dan het heden en zou zich niet herhalen, waardoor er een focus op de toekomst mogelijk werd. Het verloop van de geschiedenis werd in deze periode volgens Hartog beschouwd als een periode vol vooruitgang: het verleden herhaalde zich niet, maar werd door het heden en

de toekomst op een positieve manier overtroffen. Hartog markeert de val van de Berlijnse Muur in 1989 als het moment waarop het *presentist* regime zijn intrede deed, dat een focus heeft op het hier en nu. Het verleden en het heden speelden nog steeds een rol, maar dan op een manier waarop er in het heden mee omgegaan kon worden. Er kwam bijvoorbeeld meer aandacht voor erfgoed, waarmee ‘het verleden’ in het heden bewaard kan worden. De toekomst moest op zijn beurt in het heden voorbereid worden en nam daardoor ook een plaats in in het heden.⁶⁰ Het heden is in het *presentist* regime dus het uitgangspunt van waaruit er omgegaan kan worden met het verleden en de toekomst.

Vanuit de visie van Hartog kunnen de jaren zestig dus geplaatst worden in het moderne regime waarin er een duidelijke breuk bestond met het verleden en waarin het verloop van de geschiedenis beschouwd werd als een proces van vooruitgang. De toekomst zou anders en vooral beter zijn dan het verleden. Dit betekent echter niet dat toekomstvisies overwegend positief waren. Eviatar Zerubavel laat zien dat het menselijk omgaan met het verleden een sociale constructie is, gebaseerd op de wijze waarop groepen mensen zich hun verleden herinneren en dat er vele verschillen kunnen bestaan in de wijze waarop specifieke gebeurtenissen herinnerd worden. Hij verwijst naar verschillende mogelijke plotlijnen in de beschrijving van het verleden, waarvan vooruitgang en achteruitgang de uitersten zijn.⁶¹

Gebeurtenissen uit het verleden worden dus verschillend geïnterpreteerd vanuit verschillende invalshoeken zoals religie of ethnische afkomst. Niet in elke situatie kan het verleden dus als 'anders' of 'slechter' dan de mogelijke toekomst beschouwd worden en de vooruitgangsgedachte kan dus genuanceerd worden door de verschillende interpretaties van specifieke gebeurtenissen. De herinneringen waar Zerubavel over spreekt, hebben echter betrekking op specifieke gebeurtenissen, terwijl Hartog over een algemeen ervaren van tijd spreekt, zonder onderscheid te maken tussen verschillende gebeurtenissen of herinneringsgemeenschappen. Afgaand op Hartog en Zerubavel kan gezegd worden dat er in de jaren zestig een toekomstgerichtheid heeft bestaan in de ervaring van tijd. Uit dit onderzoek zal blijken dat het plannen van de toekomst in het heden al eerder dan in 1989 gevonden kan worden. Polak pleitte actief voor toekomstonderzoek om daarmee aan de hand van toekomstscenario's een gewenste toekomst te kunnen creëren.

Nederland na de Tweede Wereldoorlog

De naoorlogse periode in Nederland aan het einde van de jaren veertig en in de jaren vijftig

---

⁶⁰ François Hartog, 'Time and heritage', *Museum International* 57 (2005) 8-16.

⁶¹ Eviatar Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003) 11-36.

illustreert bovenstaande theoretische overwegingen. I.F. Clarke en Lucian Hölscher laten zien dat de naoorlogse periode een tijd van vernieuwing was, hoewel dystopische toekomstvisies volgens hen domineerden. Door de plotselinge negatieve ervaringen zoals bombardementen en vervolgingen tijdens de oorlog werden positieve zekerheden over de toekomst weggevaagd en groeide de angst voor de toekomst.⁶² Het naoorlogse toekomstverhaal vanaf het einde van de jaren veertig werd gedomineerd door dystopische visies over rampen en een ondergang van de twintigste-eeuwse beschaving.⁶³ De negatieve ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog, uit het verleden, werden doorgetrokken naar de toekomst die net als tijdens de oorlog vele rampen zou gaan kennen. Toch markeerde het einde van de Tweede Wereldoorlog ook een breuk met het verleden: het moment waarop de wereld een wezenlijk nieuwe periode tegemoet ging.

Hölscher laat echter een ander licht schijnen op de periode dan Clarke: ondanks de negatieve ervaringen en angst voor nog meer 'wereldrampen' zoals de Tweede Wereldoorlog, kwam er in de naoorlogse periode steeds meer interesse in de toekomst en brak er een periode van vernieuwing aan, gekenmerkt door de wederopbouw. Toen de wederopbouw was afgerond in de jaren zestig en er economische vooruitgang kwam, kon er volgens Hölscher pas echt naar de toekomst gekeken worden en kon de oorlog steeds meer op de achtergrond verdwijnen.⁶⁴ Hij schetst dus een optimistischer beeld van de naoorlogse periode in de westerse wereld dan Clarke. Optimisme en pessimisme in de jaren vijftig sluiten elkaar echter niet uit en dit wordt door Dick van Lente geïllustreerd door de waarden die aan techniek werden toegekend. Hoewel het technisch kunnen van Nederland zoals bijvoorbeeld bleek uit de Deltawerken werd toegejuicht en met trots bekeken door jongeren, zorgde dit ook voor cultuurpessimisme bij intellectuelen. Het individu zou worden verdrongen door bureaucratische organisaties en technische systemen, en intellectuelen vreesden met name voor de ontwikkeling van jongeren. Van Lente spreekt van een ambivalentie in het naoorlogse culturele klimaat die in de woorden van intellectuelen afstraalde op de ingenieurs uit die periode: zij vertegenwoordigden zowel het aanzien van grote technische projecten, als de negatieve krachten van mechanisering en mathematisering.⁶⁵ Nederlandse intellectuelen deelden de visie dat het technisch kunnen negatieve krachten met zich meebracht, maar veronderstelden dat dit opgelost zou kunnen worden door een 'moreel hoogstaande elite van

---

⁶² Clarke, *The pattern of expectation*, 253-255.

⁶³ Idem, 273.

⁶⁴ Hölscher, *Die Entdeckung der Zukunft*, 219-220.

⁶⁵ Dick van Lente, 'Ingenieurs en het culturele klimaat in Nederland, 1945-1960', in Hans Renders (red.), *Onder ingenieurs. Biografie en techniek* (Amsterdam 2010) 98-100.

technici en wetenschappers' die de ontwikkeling zouden leiden.⁶⁶

Bovengenoemde uiteenzetting over de jaren vijftig laat zien dat er in de naoorlogse periode sprake was van een toekomstgerichtheid waarbij er een breuk bestond met het verleden: de oorlog. Dit sluit aan bij de ervaring van tijd zoals Hartog die van het moderne regime beschrijft. Door politieke veranderingen werd deze ervaring van tijd versterkt. Voor de inwoners van Europa werd de Europese identiteit ten opzichte van de nationale identiteit steeds belangrijker. Hierdoor werd de nationale geschiedenis steeds minder belangrijk.⁶⁷ Tevens was de naoorlogse periode zo anders dan de vooroorlogse koloniale periode, dat de vooroorlogse periode gemakkelijker kon worden vergeten.⁶⁸ De ambivalentie die Van Lente beschrijft is een belangrijke aanvulling op deze observaties. Hoewel er sprake was van een breuk met het verleden, en de blik op de toekomst gericht werd, zag niet iedereen de toekomst positief tegemoet. Optimisme en pessimisme waren sterk met elkaar verbonden in de jaren vijftig en daar zou in de jaren zestig ook nog sprake van zijn. Het toekomstbeeld werd echter geleidelijk aan positiever, hoewel er verschillende visies waren op de wijze waarop vernieuwing in de jaren zestig vorm moest krijgen.

Vernieuwing in de jaren zestig

James Kennedy beschrijft dat er in Nederland en Duitsland een debat bestaat met de vraag of 1945, of de jaren zestig als *Stunde null* beschouwd moeten worden. In dit debat kan moeilijk overeenstemming bereikt worden: enerzijds zijn de jaren zestig sterk geworteld in de naoorlogse periode, maar anderzijds is er volgens Kennedy wel degelijk sprake van een 'doorbraak' in de jaren zestig.⁶⁹ Het is in ieder geval belangrijk om de jaren zestig niet als een op zichzelf staande periode te beschrijven, omdat het einde van de Tweede Wereldoorlog vaak gezien wordt als het eindpunt van de 'oude' wereld en het beginpunt van de 'nieuwe'. De toekomstgerichtheid die in de jaren vijftig al bleek, kwam in de jaren zestig duidelijk tot uiting op verschillende terreinen waarbij er sprake was van de wens van vernieuwing. In de vorige paragraaf heb ik relatief algemene uitspraken gedaan over het ervaren van tijd en de naoorlogse periode, waarin vernieuwing een terugkerend concept is geweest. In deze paragraaf laat ik zien hoe die vernieuwing tot uiting kwam in Nederland in de jaren zestig op het gebied van politiek, sociale verhoudingen en religie en laat ik zien wie de dragers van die

---

⁶⁶ Idem, 113.

⁶⁷ James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, Meppel 1995) 62, 64.

⁶⁸ Idem, 71.

⁶⁹ Idem, 30-31.

vernieuwing geweest zijn. Dit impliceert dat vernieuwing niet door iedereen aangemoedigd werd: er waren ook tegengeluiden te horen.

Politiek

Een belangrijke term uit het Nederlandse politieke beleid in de twintigste eeuw is 'verzuiling'. Tot de Tweede Wereldoorlog had een confessionele coalitie van één katholieke en twee protestantse partijen het voor het zeggen in Nederland. Confessionele, maar ook socialistische en liberale organisaties die afgescheiden van elkaar bestonden, zorgden ervoor dat er weinig contact was tussen mensen van verschillende godsdienstige of andere wereldbeschouwelijke richtingen. In 1939 trad er echter een kabinet aan dat bestond uit leden van alle grote partijen, omdat de meeste Nederlandse politici wilden zorgen voor politieke eenheid zonder godsdienstige scheidslijnen. Na de oorlog wilde de Nederlandse Volksbeweging (NVB), die zich vooral zorgen maakte over de negatieve gevolgen van de oorlog voor de jeugd en het confessionele systeem wilde vervangen door één progressieve partij en één conservatieve partij, een doorbraak maken in de politiek. Deze vernieuwers vormden de Partij van de Arbeid (PvdA), maar de kiezers herkozen de confessionele partijen van voor de oorlog. Ondanks dat de PvdA wel regeringsmacht had, bleef het verzuilde systeem bestaan.⁷⁰

Kennedy laat zien dat de ideologie van vernieuwing onder politici de indruk wekte dat het verzuilde bestel verouderd was en verandering nodig had. Dit is interessant: ondanks dat er weinig veranderd was, zorgde de retoriek van met name de PvdA er toch voor dat politici toegaven dat het huidige politieke systeem moest veranderen. Ook de katholieken en protestanten leken de verzuiling niet meer te verdedigen. Verzuiling kreeg een steeds negatievere connotatie. De verzuilde subculturen zouden tot in de jaren zestig blijven bestaan, maar de steeds zwakker wordende basis daarvan in de jaren vijftig heeft ervoor kunnen zorgen dat zij vrij snel daarna ineens stortten.⁷¹ Kennedy typeert de politiek in de jaren veertig en vijftig als volgt:

'De oude politiek en het geloof waren aangetast door de vooroorlogse periode, aangevallen door de doorbraakideologie, verzwakt door het onvermijdelijke moderniseringsproces, in de steek gelaten door 'de jongere generatie', overweldigd door de voorspoed en daarbovenop kwetsbaar gebleken voor karikaturale vertekening.'

---

⁷⁰ Idem, 26-29.

⁷¹ Idem, 35-37.

Volgens Kennedy werd de politiek dus kwetsbaar door tal van omstandigheden, en juist daardoor erkenden politici dat de politiek te ouderwets was geworden voor het 'moderne leven'.⁷² De politiek tot de jaren zestig kan dus gekenmerkt worden door een vernieuwingsretoriek van met name de PvdA en een steeds zwakker wordende ideologische basis van de confessionele, vooroorlogse politiek bij alle partijen.

Kennedy beschrijft drie pogingen tot vernieuwing in het politieke stelsel in Nederland. De eerste was de poging één christelijk-democratische partij te vormen. De katholieke partij KVP kreeg steeds minder steun van katholieke kiezers en bisschoppen. Zij vonden de partij steeds overbodiger worden. De katholieke leiders hadden al sinds het begin van de twintigste eeuw geprobeerd één christelijke partij te vormen, maar het protestantse ARP en CHU hielden dit tegen. Naar het voorbeeld van andere Europese landen kwam er in 1959 opnieuw een voorstel van de KVP om één partij te vormen. De KVP verloor steeds meer draagvlak en werd voor zijn voortbestaan dus afhankelijk van het ARP en CHU. Geïnspireerd door de opkomst van de oecumene verklaarden in 1966 de ARP en CHU de gemeenschappelijke partij te ondersteunen, hoewel de partij er pas in 1977 zou komen en er veel twijfel bestond over samenwerking tussen katholieken en protestanten.

Ten tweede was er de poging een beroep te doen op jeugdigheid en radicaliteit. Met name het in 1966 opgerichte D'66 en Nieuw Links, een vernieuwingsbeweging vanuit de PvdA, beschuldigden de politici ervan een verouderde conservatieve politiek gecreëerd te hebben, hoewel alle partijen in de jaren zestig probeerden hun politiek progressiever te maken.⁷³ D'66 werd opgericht door personen met verschillende politieke achtergronden, waaronder Hans Gruijters die een progressieve VVD'er was en zich niet kon vinden in de conservatief-liberale koers van de VVD-leider. Met D'66 wilde hij een volledige democratisering van het Nederlandse politieke stelsel bewerkstelligen, gebaseerd op dat van de Verenigde Staten. Met een groep van elf personen probeerde hij zeggenschap en individuele rechten van de burger te vergroten en de politiek te democratiseren. Zij spraken in hun openingstekst, gericht aan het Nederlandse volk, expliciet van een verouderde politiek die vernieuwd moest worden:

'Het politieke spel moet nog steeds worden gespeeld volgens regels die dateren uit de vorige eeuw. Die regels zijn in de jaren na 1848 opgesteld voor een maatschappij die niet te vergelijken is met de onze. De turbulente ontwikkelingen sinds 1900 hebben

---

⁷² Idem, 48-49.

⁷³ Idem, 184-199.

onze samenleving immers ingrijpend veranderd.'

Radicale democratisering was voor D'66 geen doel op zich: het was een middel dat bij moest dragen aan de grootst mogelijke ontplooiingsmogelijkheden voor alle mensen. In 1967 deed D'66 voor het eerst aan de verkiezingen mee, en de uitkomst wordt door Van der Land een ongekend fenomeen in de Nederlandse politieke geschiedenis genoemd: de partij kreeg zeven zetels, wat een groot succes voor de jonge partij was. Voor een belangrijk deel is dit succes te verklaren door de nieuwigheid van de partij, en de mogelijkheid die de partij bood protestgevoelens tot uiting te brengen.⁷⁴

Ten derde werd er geprobeerd duidelijkheid te scheppen in politieke waarden. De confessionele partijen vormden het centrum van de politiek, de socialisten de linkerkant en de liberalen de rechterkant. De VVD en de PvdA hadden geen duidelijke positie in het spectrum en gingen in de jaren zestig polariseren om hun eigen identiteit te versterken. Tegen het einde van de jaren zestig kwam er steeds meer linkse samenwerking in het vormen van een progressieve partij, wat ook de steun van het Nederlandse volk kreeg. Echte duidelijkheid in de politiek kwam er echter niet, en de jaren zestig vormden dan ook een tussenfase tussen het oude verzuilde systeem en een nieuw politiek stelsel. Er was vooral sprake van verwarring: de orde van het oude systeem ontbrak, en de duidelijke regering of linkse ideologie die door vooral D'66 gewenst werd, was er ook niet.⁷⁵ De ruimte die was geboden aan nieuwkomers in de politiek, met name aan D'66 die als nieuwe partij die politieke vernieuwing beloofde aan het Nederlandse volk, is echter zeer belangrijk geweest. Vernieuwing in de politiek in de jaren zestig uit zich dus vooral in een ongenoegen met het oude systeem en pogingen dit oude systeem te vervangen. Deze pogingen slaagden niet altijd, en vonden niet bij alle partijen aanhang, maar de discussie over vernieuwing en de pogingen daartoe zijn een belangrijke aanwijzing voor een veranderend politiek systeem.

Sociale verhoudingen

De vernieuwingsretoriek vond niet alleen plaats op politiek niveau: de hele maatschappij leek doordrongen te zijn van de roep om vernieuwing. Er zijn drie dragers te noemen die in het bijzonder verandering op het gebied van sociale verhoudingen beoogden: de arbeiders, vrouwen en de jongeren. Ik zal achtereenvolgens de vernieuwing bespreken die deze dragers beoogden. Gebaseerd op een vooroorlogs, verzuild beleid met een confessionele grondslag,

---

⁷⁴ Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003) 20-37.

⁷⁵ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 199-206.

was het gezin de hoeksteen van de Nederlandse samenleving en dat bleef het tot halverwege de jaren zeventig.⁷⁶ De stevige positie van de gezinnen werd versterkt doordat het tussen 1948 en 1973 zeer goed ging met de economie: er braken gouden jaren aan voor Nederland als geheel en voor de individuele gezinnen. Naast dat de gezinnen economisch sterker werden, maakte de welvaarts­groei de Nederlanders ook zelfstandiger: zij werden kritischer en gevoeliger voor het kunnen nemen van eigen beslissingen. De welvaarts­groei heeft indirect dus bijgedragen aan emancipatie, omdat verschillende groepen zoals de arbeiders en de vrouwen zich bewust werden van hun eigen, achtergestelde, positie en emancipeerden.⁷⁷ Deze welvaarts­groei kan voor alle groepen op de achtergrond een rol hebben gespeeld in de wens van vernieuwing.

Welvaart veroorzaakte geen directe verandering in de ideologie van mensen, maar met meer financiële basis werden zij minder afhankelijk van van bestaande verhoudingen, bijvoorbeeld die tussen werknemer, werkgever en overheidsbeleid, en werd het voor hen gemakkelijker kritisch naar hun eigen positie te kijken. In het geval van de arbeiders is er een wisselwerking gaande geweest tussen emancipatie en welvaarts­stijging. Door de geleide loonpolitiek in het naoorlogse Nederland waren er lage lonen en een hoge winst. Dit zorgde voor meer welvaart in Nederland als geheel. De lonen bleven echter achter bij omringende landen, zoals België en Duitsland waar geen geleide loonpolitiek bestond. Dit zorgde voor veel ontevredenheid onder de arbeiders. Na de val van het laatste kabinet-Drees in 1958, dat vanaf 1951 geregeerd had en ook wel een 'rooms-rode coalitie' genoemd werd, probeerde de liberale en confessionele regering van De Quay de loonpolitiek te wijzigen. Dit leidde tot een relatief onverwachte loonexplosie, waardoor er vanaf 1963 een grote groei kwam in de inkomens en bestedingen, en de welvaart ook voor de arbeiders met hun gezinnen tastbaar en praktisch zichtbaar werd. Hun materiële levensstandaard steeg.⁷⁸

De vrouwen vormden een tweede groep die traditionele (gezins)structuren wilden veranderen. Doordat er in de Nederlandse samenleving steeds minder betrokkenheid was bij religie en individualisering dit proces versterkte, werden traditioneel religieuze opvattingen steeds minder gangbaar. Homoseksualiteit, echtscheiding en geboortebeperving werden binnen enkele jaren door vele mensen geaccepteerd.⁷⁹ Het traditionele gezin veranderde: gezinnen werden kleiner doordat anticonceptiemiddelen in brede kring geaccepteerd werden

---

⁷⁶ C.J.M. Schuyt en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 205.

⁷⁷ Idem, 269.

⁷⁸ Idem, 274.

⁷⁹ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 173.

en gezinsplanning dus gemakkelijker werd.⁸⁰ Dit betekende volgens vrouwen in de jaren zestig niet dat de vrouwenemancipatie voltooid was. In 1968 werd een nieuwe actiegroep opgericht. Man Vrouw Maatschappij wilde de overheersende positie van mannen in de samenleving, traditionele rolpatronen en vormen van samenleven veranderen. Hoewel de meeste leden van deze groep vrouw waren, waren er ook mannen lid: het waren dus niet alleen de vrouwen die de positie van de vrouw wilden veranderen. De leden van MVM waren hoogopgeleid en ervaarden dat opleiding of het hebben van een baan geen garantie was voor gelijke behandeling tussen man en vrouw. De verschillende posities van man en vrouw in de samenleving werden volgens MVM bepaald door het huwelijk. Met het huwelijk kreeg de vrouw het huisvrouwschap cadeau, terwijl de positie van de man op de arbeidsmarkt gelijk bleef. Hierdoor werden er ongelijke verhoudingen tussen man en vrouw gecreëerd en werd de vrouw niet meer volledig erkend op de arbeidsmarkt. MVM wilde discriminatie op de arbeidsmarkt en het werk tegengaan en vroeg bijvoorbeeld om gelijke betaling. Daarnaast wilde MVM een verbetering van de combinatie huwelijk, moederschap en werk, en benadrukte daarom bijvoorbeeld de noodzaak van crèches. De actiegroep had een belangrijke rol in de tweede feministische golf die tot in de jaren tachtig voort zou duren en had veel invloed op de oprichting van de eerste Emancipatieraad in het begin van de jaren zeventig, en daarmee op beleidsadviezen aan de regering.⁸¹

Het waren dus vooral de hoogopgeleide vrouwen die traditionele structuren wilden veranderen. Die vrouwen konden immers een hoge positie op de arbeidsmarkt bekleden en gelijke betaling op de arbeidsmarkt en de mogelijkheid buiten het huis en het gezin te treden, of zelfs geen gezin te stichten, zouden vooral voor hen van belang zijn. Vrouwenemancipatie beperkt zich niet tot de jaren zestig, maar het is belangrijk te noemen dat de jaren zestig de context vormden waarin er een hernieuwde aandacht kwam voor de positie van de vrouw.

Jongeren, ten derde, weigerden net zoals veel vrouwen traditionele rolverdelingen te volgen.⁸² Volwassenen gaven de jeugd die ruimte. Om de jongeren een onderdeel van de samenleving te laten zijn, geloofden intellectuelen, kerkelijk leiders, leraren en ouders dat zij goed naar de wensen van de jeugd moesten luisteren en aan zijn wensen tegemoet moesten komen.⁸³ Beïnvloed door de popcultuur in Londen en New York, kreeg ook Nederland een jeugdcultuur waarin jeugdigheid en levenslust centraal stonden.⁸⁴ Vooral de studenten en

---

⁸⁰ Schuyt en Taverne, *1950*, 231.

⁸¹ Idem, 398.

⁸² Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 43.

⁸³ Idem, 45.

⁸⁴ Idem, 127.

provo's als actiegroep zijn belangrijke dragers geweest van vernieuwing in de positie van jongeren in Nederland.

Frankrijk en Duitsland lieten in de jaren zestig heftig studentenradicalisme zien, met Parijs '68 als hoogtepunt, maar in Nederland kwam dit nooit echt van de grond. Het bleef relatief rustig, doordat bij Nederlandse studentenbewegingen zowel de kracht als strijdlust ontbrak om daadwerkelijk acties op touw te zetten. Desondanks was er onder studenten de roep om democratisering van het onderwijssysteem. De Studenten Vakbeweging (SVB) streefde naar een betere integratie van intellectuelen in de arbeidsmarkt en naar een democratisering van de universiteiten, maar de overheid die sinds 1968 hierover overlegde met de studenten werd gewantrouwd: de studenten vreesden dat de overheid niet naar hen zou luisteren. Er zouden veranderingen komen, maar wellicht niet in de richting die zij wilden.⁸⁵ De SVB verzette zich tegen de afwezigheid van democratie in de studentenvertegenwoordiging, wilde vervolgens ook democratie in de universiteit zelf, en twijfelde al spoedig over de hele maatschappijstructuur waarin meer democratie nodig was. Hervormingsplannen van de overheid werden vaak bekritiseerd, maar de meeste daarvan bleken in de loop van de jaren zeventig toch realiteit te zijn geworden, zoals de studieduurverkorting, en de scheiding van onderwijs en wetenschapsoefening.

Het onderwijs veranderde tevens door de industrialisering van Nederland. Nieuwe functies die ontstonden door industrialisering en dienstverlening moesten worden bezet door mensen die daar ook daadwerkelijk voor opgeleid waren. Het was dus noodzakelijk dat het onderwijs veranderde, doordat industrialisering als onderdeel van modernisering de arbeidsverhoudingen veranderde.⁸⁶ Vernieuwing op het gebied van onderwijs kent dus twee kanten: de overheid en de studenten. Beide wilden vernieuwing, maar deze nam verschillende vormen aan. De hervormingsvoorstellen van de overheid werden te weinig democratisch bevonden door de SVB en haar aanhangers, maar waren voor de overheid wel een poging zich aan te passen aan een 'moderne samenleving'.

Vernieuwing bleek ten slotte ook uit het afdoen van burgerlijkheid.⁸⁷ De provo's wilden vernieuwing en 'hardwerkende fantasieloze mensen', ook wel het 'klootjesvolk' genoemd, werden belachelijk gemaakt.⁸⁸ Provo was een actiegroep die in 1965 werd opgericht en met provocerende, ludieke acties wilden de leden autoriteiten ondermijnen. Provo kreeg veel kritiek, maar vond aanhang onder de jongeren en werd als

---

⁸⁵ Idem, 168-169.

⁸⁶ Schuyt en Taverne, *1950*, 311-326.

⁸⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 126-127.

⁸⁸ Idem, 130-133.

vertegenwoordiger van de jeugd beschouwd. Provo had geen duidelijk programma, maar was populair vanwege zijn streven naar vrijheid. Het effect van provo blijkt uit de toenemende aandacht en subsidie in 1966 voor 'jeugdcentra' waarin de jeugd de ruimte gegeven werd voor ontspanning. Het bestaan van provo was van korte duur, de actiegroep ging in 1967 weer uit elkaar, maar is een belangrijke vertegenwoordiger van de jongeren geweest.

Een mogelijke vernieuwingsgeest bij de jongeren werd dus het meest duidelijk door de reacties van studenten op voorgestelde hervormingen van het overheid, en op de aanhang die de provo's vonden bij de jongeren. De wens naar vrijheid, inspraak en het maken van eigen keuzes bestond bij de jongeren zelf, maar werd versterkt doordat die vrijheid hun geboden werd. Intellectuelen, kerkelijk leiders, leraren en ouders, waarvan aangenomen kan worden dat zij de jongeren wilden 'opvoeden', gaven de jongeren de ruimte door bijvoorbeeld meer ontspanningsgelegenheden te creëren, en nog sterker, hadden de opvatting dat zij naar de jongeren moesten luisteren, omdat hun jeugdigheid en levenslust voor de hele samenleving van belang kon zijn.

Religie

Zoals al duidelijk is geworden in de paragraaf over de politiek, kende Nederland een sterk verzuild systeem waarin confessionele partijen lange tijd de toon bepaald hadden. Er was net zoals in vele andere landen sprake van 'levensbeschouwelijk pluralisme', maar de organisatorische vormgeving daarvan, in op zichzelfstaande zuilen, is uniek voor Nederland.⁸⁹ Dit veranderde echter snel: Schuyt en Taverne beschouwen de snelle uittocht van gelovigen uit hun kerken als één van de grootste veranderingen in de jaren zestig. Secularisering en ontzuiling zijn volgens deze auteurs twee belangrijke en opvallende verschijnselen uit deze periode.⁹⁰

De Nederlandse gelovigen hadden steeds minder behoefte aan de religieuze toon die in de verzuilde maatschappij zeer aanwezig was. De ontzuiling van allerlei christelijke organisaties vond zeer snel plaats: tijdschriften zwakten hun religieuze toon af, nationale dagbladen zoals *De Volkskrant*, van oorsprong een rooms-katholieke krant, ontzuilden en ook universiteiten en omroepen verloren snel hun nadrukkelijk religieuze karakter.⁹¹ Er kwam meer vraag naar en aandacht voor 'moreel-neutrale verhalen': verhalen waarin in ieder geval niet een duidelijke geloofsopvatting aan het woord was. Deze verandering is bijvoorbeeld te

---

⁸⁹ Schuyt en Taverne, *1950*, 250.

⁹⁰ Idem, 355.

⁹¹ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 100-103.

zien bij de verzuilde tijdschriften. *Katholieke Illustratie* veranderde in 1968 zijn naam eerst in *Illustratie* en verdween daarna helemaal als zelfstandig blad toen het samenging met *Revu* in de *Nieuwe Revu*. Ook het protestantse tijdschrift *De Spiegel* nam afstand van zijn religieuze toon.⁹²

De Nederlandse kerken, zowel de protestantse als de katholieke, constateerden een minder wordende belangstelling voor religie en probeerden hiermee om te gaan door minder nadruk te leggen op onderlinge verschillen, en een eenheid te vormen in het christendom. Onder godsdienstig leiders in Nederland werd er gezocht naar een versteviging van de band tussen christenen. Vanaf halverwege de jaren vijftig kwam er onder religieus leiders steeds meer optimisme over de toekomst. Volgens hen streefden mensen eigenlijk allemaal naar vrede, gerechtigheid en liefde en hadden zij samen de wereld weer opgebouwd na de Tweede Wereldoorlog. Gebaseerd op die opvatting zetten de religieus leiders in de jaren zestig een grote oecumenische beweging op touw. De rooms-katholieke en protestantse religie werden in idealeen samengesmolten in één algemene christelijke viering. Paus Johannes XXIII die tot 1963 in het ambt was, werd bekend door zijn *aggiornamento*, het 'bij de tijd komen' van de kerk, waarin vooral de band tussen katholieken en niet-katholieken belangrijk was. 'Rooms-katholiek' werd niet langer afgekort tot 'rooms', maar tot 'katholiek', een woord dat de algemeenheid van het geloof benadrukt. Ook onder de protestanten, gereformeerden en hervormden was er het streven naar acceptatie van het 'andere' geloof, het katholicisme, hoewel dit niet zonder slag of stoot ging. De bekering van prinses Irene tot het katholicisme kon nog op weerstand rekenen, maar enkele jaren later was dit nauwelijks meer een probleem. Toen Paus Paulus VI in de latere jaren zestig geen nauwere banden tussen het katholicisme en protestantisme wilde, kon hij zelfs op weerstand vanuit Nederland rekenen: de oecumenische geest leek het godsdienstige leven te beheersen. In 1968 sloten de kerken zich ook op bestuurlijk gebied bij elkaar aan toen de Nederlandse katholieke kerk bij de Nationale Raad van Kerken aanschoof. Ook gemengde huwelijken tussen protestanten en katholieken werden niet langer ontmoedigd.⁹³ Niet alle gelovigen moedigden deze veranderingen echter aan. Vooral het *aggiornamento* van de Paus kon op weerstand van katholieken rekenen. Op persoonlijk niveau waren er dus verschillende opvattingen over de veranderingen, maar op bestuurlijk en ideologisch niveau veranderde er veel in de Nederlandse kerken.

De secularisering en ontzuiling lijken gepaard te gaan met een veranderde moraal, vooral op het gebied van seksualiteit in de context van de seksuele revolutie in de jaren '60.

---

⁹² Idem, 46.

⁹³ Idem, 90-94.

Hoewel de kerkelijk leiders niet actief ingrepen in deze veranderingen, was volgens de regels van zowel de protestantse als de katholieke geestelijken niet alles mogelijk voor de gelovigen. Hun moraal werd nog beïnvloed door de kerkelijke normen en waarden, wat afgeleid kan worden uit Kennedy's uitspraak dat vooral de hoogopgeleide en niet-kerkelijke Nederlanders in de voorhoede stonden van morele veranderingen.⁹⁴

Er vond dus een grote verandering plaats op het gebied van religie. Verzuilde, in zichzelf gekeerde geloofsrichtingen kenden in de jaren zestig al snel een algemeen idee van vernieuwing. Zij kwamen minder op zichzelf te staan en vormden steeds meer één christelijke eenheid. Geleid door een breder proces van democratisering, seculariseerden de Nederlanders en vond er in de jaren zestig een snelle ontzuiling plaats. De religieus leiders waren overtuigd van de onvermijdelijkheid van verandering en tolereerden dit proces. Zij waren echter behoudend op het gebied van morele veranderingen en droegen dit ook uit naar hun gelovigen.

Conclusie

Een mogelijke oorzaak voor de toekomstgerichtheid in de jaren zestig is het einde van de Tweede Wereldoorlog geweest. Door met name de wederopbouw in de jaren veertig en vijftig werd er letterlijk en figuurlijk gebouwd aan de toekomst van Nederland. De oorlog, het verleden, was afgelopen en er zou een nieuwe, zo mogelijk welvarende tijd aanbreken. Dit betekent echter niet dat het verleden vergeten werd: pessimistische beelden over wereldrampen zoals de Tweede Wereldoorlog domineerden de toekomstverhalen na de oorlog. Dit pessimisme ging na de oorlog hand in hand met optimisme over welvaartsgroei en nieuwe technische ontwikkelingen. Het optimisme kreeg de overhand in de jaren zestig. De dragers van vernieuwing in de jaren zestig, waaronder politici, vrouwen, jongeren, gelovigen en kerken wilden allemaal op hun eigen manier de maatschappij vormgeven. Juist deze wens de maatschappij vorm te geven wijst op optimisme: door vernieuwing door te voeren, kon de toekomst naar eigen hand gezet worden en ten goede keren. Een kanttekening die hierbij gemaakt moet worden is dat de vernieuwers regelmatig weerstand vonden.

Een algemeen besef van tijd, waarin het verleden zich steeds verder verwijderde en de aandacht gericht moest worden op het vormgeven van de toekomst, zorgt er dus voor dat er in de jaren zestig van toekomstdenken gesproken kan worden. De vernieuwingsretoriek domineerde het toekomstverhaal in de jaren zestig: het politieke systeem zou veranderen,

---

⁹⁴ Idem, 102-103.

vrouwen streeden voor emancipatie, jongeren voor vrijheid en democratie in het onderwijs, en de kerken veranderden door de poging van religieus leiders om meer eenheid te creëren tussen christenen onderling. Dit was hun reactie op een steeds minder wordende belangstelling voor religie bij christenen. Vernieuwing had vaak onvrede met bestaande structuren en daarmee een negatief toekomstverhaal als basis, maar zou voor vooruitgang kunnen zorgen. Optimisme kwam dus zowel in de toekomstverhalen zelf tot uiting, als in de kracht die aan de mens toegekend werd: de toekomst zou maakbaar zijn.

Hoofdstuk 3 - Polak en Doeve in *Gesprek met morgen*

In dit hoofdstuk staat de belangrijkste bron van mijn onderzoek centraal: het boek *Gesprek met morgen* dat in 1968 verscheen. Bij de bespreking van *Gesprek met morgen* schets ik de achtergrond van Fred Polak als auteur, Eppo Doeve als illustrator en het ontstaan van het boek. Vervolgens zet ik de belangrijkste lijnen in de argumentatie uiteen, waarop een analyse van tekst en tekeningen volgt. De centrale vraag in dit hoofdstuk is: welk toekomstverhaal wordt er in *Gesprek met morgen* verteld en met welke argumentatie wordt dat verhaal gepresenteerd?

Fred Polak

In een poging gaten te dichten in studies over het werk van Polak, schrijft Ruud van der Helm dat er zo weinig over Polak bekend is, dat zelfs gezaghebbende bronnen verschillen wat betreft informatie over Polaks sterfdatum. Het is echter interessant dat Polak geen onbeduidend, onbekend persoon is geweest. Op zowel wetenschappelijk, als bedrijfs-, als populair gebied was Polak zeer bekend. Polak is geboren in 1907 in een Joods gezin. Hij is afgestudeerd in rechten en economie en heeft daarna carrière gemaakt in het bedrijfsleven. Hij werkte bij de Amsterdamse Bank en was lid van de directie van De Bijenkorf. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij ondergedoken en bereidde hij zijn proefschrift in filosofie voor. Dit werk, waarin hij pleitte voor het belang van de sociale wetenschappen, legde volgens Van der Helm de basis voor Polaks werk over de toekomst. Hij werd buitengewoon hoogleraar in de sociologie aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool te Rotterdam en combineerde dit met zijn werk als adjunct-directeur van het in 1945 opgerichte Centraal Planbureau.⁹⁵ Kortom, Polak was breed wetenschappelijk geschoold, had in het wetenschappelijk leven een hoge positie verworven, en had daarnaast carrière gemaakt in het bedrijfsleven.

Bij zijn benoeming tot hoogleraar op 27 oktober 1949 sprak Polak een rede uit met de titel 'De wentelgang der wetenschap en de maatschappij van morgen'.⁹⁶ In deze rede sprak hij over een 'onafgebroken voortgang der techniek' die het hele maatschappijbeeld onherkenbaar en mogelijk fataal zou kunnen veranderen.⁹⁷ Met techniek bedoelde hij de computer en de daaraan verbonden automatisering die tot mechanisering van de arbeid, maar ook algemene dehumanisering zou leiden. De computers zouden volgens Polak immers de rol van de mens

---

⁹⁵ Van der Helm, 'The future according to Frederik Lodewijk Polak', 507-508.

⁹⁶ Fred L. Polak, 'De wentelgang der wetenschap en de maatschappij van morgen', *De economist* 11 (1949) 799-822.

⁹⁷ Idem, 804.

over gaan nemen.⁹⁸ Hij hield een pessimistisch betoog over de toekomst van de mens in een gemechaniseerde, geautomatiseerde wereld en benadrukte de rol van de sociologie in dit geheel. De sociologie:

'zou een even nuttige als uitgebreide taak kunnen vervullen ter bestudering van de in omvang en gewicht toenemende krachten tot dehumanisatie en desintegratie, tot desorganisatie en wellicht destructie van het maatschappelijk bestel.'

Zijn taak als socioloog benoemde hij als zeer belangrijk voor de ontplooiing van een 'menswaardige samenleving.'⁹⁹ De sociologie, met hemzelf als vertegenwoordiger, zou dus zeer belangrijk zijn om het door hem geschetste negatieve toekomstbeeld geen werkelijkheid te laten worden.

Deze rede vond veel weerklank in de populaire media, en er waren lange tijd alarmerende koppen in de kranten te vinden over de techniek die zou gaan heersen over de mensheid. Ook onder professionals, met name wiskundigen, ingenieurs, economen, accountants, organisatie-adviseurs en managers werd er gedebatteerd over het thema. Dit 'automatiedebat' bereikte enkele jaren later zijn hoogtepunt. Er was zowel sprake van optimisme als pessimisme, maar de opvatting dat er grote veranderingen gaande waren, werd door iedereen gedeeld.¹⁰⁰ Hoewel het automatiedebat vooral in de jaren vijftig zijn hoogtepunt had, bleef Polaks naam ook in de jaren zestig terugkeren in het populaire domein. Een aanwijzing hiervoor is het verschijnen van zijn artikelenreeks 'Bestemming overmorgen' in de populaire *Telegraaf*, maar er werd ook veel over Polak zelf geschreven. Kranten uit de tweede helft van de jaren zestig zijn hier een goede aanwijzing voor. Om dit te kunnen beschrijven heb ik het voorkomen van Polak in krantenartikelen bestudeerd. De bestudeerde jaren omvatten de periode waarin 'Bestemming overmorgen' en *Gesprek met morgen* verschenen, 1967 en 1968, en daarnaast de twee omliggende jaren.

Er zijn twee perioden te herkennen in de wijze waarop er over Polak werd gesproken in de kranten. In de eerste periode werd Polak keer op keer ingezet als autoriteit op het gebied van automatisering en de gevolgen daarvan voor arbeid en vrije tijd. Zijn werk was de wetenschappelijke fundering van uitspraken die de kranten deden over de gevolgen van de automatisering en werd in de artikelen dus zeer serieus genomen. Polak was niet alleen een

---

⁹⁸ Idem, 833, eindnoot 73.

⁹⁹ Idem, 822.

¹⁰⁰ Lintsen e.a., *Made in Holland*, 176.

wetenschapper, maar ook een soort profeet die over een vooruitziende geest leek te beschikken. Het waren namelijk juist de voorspellingen die weerslag vonden in de krant, en niet zijn wetenschappelijke reflecties en funderingen. Zijn autoriteit en status werden versterkt door zijn voorzitterschap van de internationale groep *Mankind 2000*. Er zijn veel artikelen te vinden naar aanleiding van verschenen boeken, *De nieuwe wereld der automatie*, *Prognostica*, en in mindere mate *Gesprek met morgen*, of naar aanleiding van door Polak gehouden lezingen of inleidingen.

Op 21 januari 1967 verscheen in de *Leeuwarder courant* een artikel waaruit blijkt dat Polak al jaren met het onderwerp automatisering bezig was, maar lange tijd het 'lot beschoren' was geweest 'van de meeste profeten'. Hij werd niet serieus genomen en was als een profeet die roept in de woestijn.¹⁰¹ Op 13 juli 1968 verscheen wederom een artikel waarin staat dat Polak achttien jaar roepende in de woestijn was geweest en pas sinds kort werd erkend.¹⁰² Dit zegt iets over de beeldvorming rondom Polak en de verandering die had plaatsgevonden: eerder werd hij niet serieus genomen, maar uit de aandacht die hij nu kreeg, bleek dat dat inmiddels wel gebeurde. De term profeet komt meerdere malen terug.

In de tweede periode vanaf het einde van 1967 was Polak een vaak terugkerende naam in het populaire debat over de toekomst. Sinds die periode werd hij nog steeds als autoriteit ingezet, maar kreeg hij ook kritiek: hij gaf tijdelijke oplossingen, zoals de verkorting van de arbeidstijd¹⁰³ en er was ergernis om de 'vermetelheid van zijn constatering'.¹⁰⁴ In april 1969 waren gedeelten uit Polaks *Prognostica* gebruikt voor de tekstverklaring als eindexamen Nederlands op de middelbare scholen, wat een stroom aan negatieve reacties op het gebied van de moeilijkheidsgraad van Polaks werk teweegbracht. Tegelijkertijd was Polak nu een naam waar grote groepen Nederlanders kennis mee hadden gemaakt. Polak werd gevraagd voor zijn inzicht in allerlei kwesties op het gebied van de toekomst: bijvoorbeeld ook op het gebied van de architectuur. Negatieve reacties werden afgewisseld door positieve reacties.

Er waren negatieve reacties op het feit dat Polak steeds terugkeerde in het populaire domein: hij stelde 'weer eens een mens uit een reageerbuisje in het vooruitzicht'¹⁰⁵ en zei vaak hetzelfde. Hij was 'een van de futurologen die een besliste mening en een bepaalde visie hebben'¹⁰⁶ en was 'altijd weer bereid zijn toekomstvisie met enkele schokkende beelden te

---

¹⁰¹ 'Revolutie der automatie', *Leeuwarder Courant*, 21 januari 1967.

¹⁰² 'Prognosticus-Polak ontmoet eindelijk begrip', *Limburgs Dagblad*, 13 juli 1968.

¹⁰³ 'Los en vast', *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 december 1967.

¹⁰⁴ Bernard van Bossum, 'Robot beheerst de wereld. Computer laat geen beroep meer ongemoeid. Volgens nieuwe studie van prof. Polak', *De Tijd*, 23 maart 1968.

¹⁰⁵ Herman Hofhuizen, 'Op de vuist. Gezien', *De Tijd*, 15 oktober 1969.

¹⁰⁶ Frank de Jong, 'Voorbereid, of niet? Radio en tv journaal', *De Telegraaf*, 21 oktober 1969.

illustreeren'.¹⁰⁷ Polak was regelmatig in televisieprogramma's te zien: 'Polak, futuroloog die onderhand op het scherm evenmin is weg te denken als Bor de Wolf'.¹⁰⁸ Polak keerde dus steeds terug in het populaire domein, wat een herhaling van zijn standpunten veroorzaakte en wat niet bij iedereen in het juiste keelgat schoot. Hij kreeg steeds minder autoriteit toegekend in de krantenartikelen.

Het eerder genoemde boek *Prognostica* verscheen in 1968 en kan door het jaar van verschijnen gezien worden als een wetenschappelijke tegenhanger van *Gesprek met morgen* dat voor een breed publiek bedoeld was. Vergeleken met zijn rede van 1949 heeft Polak een positievere toon wat betreft het bewustzijn van de toekomst. Echter, waar langetermijnprognoses vanaf de jaren vijftig in vooral Amerika, Rusland en Japan steeds belangrijker zijn geworden, is Europa volgens Polak achtergebleven. Europa mist nog ontwikkelingen die elders in de wereld wel gaande zijn, waarvan toekomstonderzoek waarmee de toekomst benaderd, beheerst of bijgestuurd kan worden de belangrijkste is.¹⁰⁹ De centrale vraag die Polak in dit boek stelt is: 'Hoe geraken wij in de toekomst tot een andere en betere samenleving?'¹¹⁰ Het toekomstonderzoek is volgens hem dus van wezenlijk belang voor de hele samenleving. *Prognostica* was een zeer uitgebreid theoretisch werk en is volgens Tity de Vries één van de weinige theoretische werken over de futurologie.¹¹¹ Hoewel Polak zijn boek vooral schreef voor een wetenschappelijk publiek van 'actuele en toekomstige beoefenaars van deze wetenschap in wording'¹¹², kreeg hij toch kritiek op zijn 'falen' een populair werk te schrijven. Wellicht is het juist de populaire status van Polak geweest die ervoor zorgde dat G. van Benthem van den Berg van Polak verwachtte dat zijn werk voor een groot publiek toegankelijk zou zijn. Vanwege de omvangrijkheid, twee delen van samen 745 pagina's, zou het boek niet aantrekkelijk zijn voor een jonge generatie.¹¹³

Het is dus opvallend dat Polak op verschillende terreinen actief was: hij was een breed geschoold, actief en erkend wetenschapper, bekleedde hoge functies in het bedrijfsleven en was een terugkerende naam in het populaire domein. Hoewel in dit onderzoek populaire uitingen van toekomstverwachtingen centraal staan, is het om Polaks werk te begrijpen belangrijk te weten dat hij werkzaam was in een periode waarin toekomstverkenning in de vorm van trendwatching tot bloei kwam voor het bedrijfsleven en de overheid. In Nederland

---

¹⁰⁷ 'Katholieken geven in maatschappelijk werk 'welzijn' extra accent', *Het Vrije Volk*, 3 november 1969.

¹⁰⁸ H. Hn, 'Gezien', *De Tijd*, 25 oktober 1969.

¹⁰⁹ Fred Polak, *Prognostica. Wordende wetenschap schouwt en schept de toekomst* (Deventer 1968) XVI-XVIII.

¹¹⁰ Idem, XXI.

¹¹¹ De Vries, 'Crossing the frontiers of the unknown', 270.

¹¹² Polak, *Prognostica*, XXVII.

¹¹³ G. van Benthem van den Berg, 'Toekomstrijker Polak hinkt op twee gedachten', *De Gelderlander*, 1 maart 1969.

werd in 1945 het Centraal Planbureau opgericht door Jan Tinbergen. Polak volgde hem in 1955 op als directeur. Aan het einde van de jaren zestig en in de jaren zeventig werden enkele organisaties opgericht die het verkennen van de toekomst als taak hadden.¹¹⁴

Wetenschappelijk onderzoek moest hier een grote rol in spelen en genoot veel financiële ondersteuning van bedrijven en de staat.¹¹⁵ In 1972 werd bijvoorbeeld de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) ingesteld en in 1973 het Sociaal en Cultureel Planbureau. De Algemene Toekomstverkenning van de WRR in 1977 wordt volgens Van Asselt e.a. beschouwd als de eerste Nederlandse beleidsgerichte toekomstverkenning. Ook het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) past goed binnen deze trend van toekomstverkennen. De bevolkingsprognoses die sinds de jaren zeventig elke twee tot vier jaar werden gepubliceerd, hadden invloed op het openbaar bestuur: een voorspelling van vergrijzing kon, zoals in 1985, bijvoorbeeld zorgen voor het instellen van een commissie voor het doen van aanbevelingen over ouderdagsvoorzieningen. Ook in het bedrijfsleven werd sinds de jaren zestig het toekomstverkennen ingezet om de bedrijfsstrategie te bepalen en Polak kreeg om die reden opdrachten van grote bedrijven zoals de Ford Foundation.¹¹⁶

In 1978 stelde de regering zich de vraag wat de maatschappelijke gevolgen zouden zijn van de automatisering. Zou dit leiden tot hogere werkloosheid, of waren er economische kansen? G.W. Rathenau, hoogleraar experimentele natuurkunde en lid van de WRR was de voorzitter van de onderzoekscommissie die deze vraag moest beantwoorden. In 1986 riep toenmalig minister Wim Deetman de Nederlandse Organisatie voor Technologisch Aspectenonderzoek (NOTA) in het leven, naar voorbeeld van het Amerikaanse *Office of Technology Assessment*.¹¹⁷ *Technology assessment* is een proces met als doel de maatschappelijke consequenties van het gebruik of de invoering van een technologie te onderkennen, analyseren en evalueren.¹¹⁸ NOTA kreeg in 1994 de naam Rathenau Instituut. De NOTA of het Rathenau Instituut bestudeert tot op heden de effecten van wetenschap en technologie op de samenleving.¹¹⁹ Hoewel Polak duidelijk werkzaam is geweest in een periode waarin toekomstverkenning op beleidsmatig terrein tot bloei kwam, stond Nederland tijdens het verschijnen van *Gesprek met morgen* nog aan het begin van de institutionalisering

---

¹¹⁴ Van Asselt e.a. (eds.), *Uit zicht*, 25.

¹¹⁵ Hölscher, *Die Entdeckung der Zukunft*, 219-220.

¹¹⁶ Van Asselt e.a. (eds.), *Uit zicht*, 25-36.

¹¹⁷ Van de Linde, 'Een korte geschiedenis van de naoorlogse praktijk van toekomstverkenning in Nederland', 169.

¹¹⁸ R. Smits en J. Leyten, *Technology assessment. Waakhond of speurhond? Naar een integraal technologiebeleid* (Zeist 1991) 22.

¹¹⁹ Van de Linde, 'Een korte geschiedenis van de naoorlogse praktijk van toekomstverkenning in Nederland', 170.

van trendwatching. Polak is vanwege zijn werkzaamheden in de wetenschap en het bedrijfsleven dus een typisch voorbeeld geweest van de pogingen om trends op te sporen en van daaruit voorspellingen te doen.

Met deze achtergrond heeft Polak met *Gesprek met morgen* een boek willen schrijven over het belang van een toekomstgerichtheid van de samenleving en bijbehorend toekomstonderzoek. Dit onderwerp was in zowel zijn wetenschappelijke als zijn populaire optredens een terugkerend element. Waar hij in zijn vroegere werk zoals in de rede uit 1949 nog zeer negatief was over de mate van aandacht voor de toekomst, vooral in de wetenschap, was hij in later werk zoals *Prognostica* aan het einde van de jaren zestig positiever. Europa en daarmee ook Nederland liepen echter ernstig achter bij de rest van de wereld. Hij bleef in zijn wetenschappelijk werk en in populaire uitingen zoals de kranten dus roepen om een toekomstgerichtheid die zou kunnen zorgen voor inzicht in het belang van de futurologie. Hierbij was er ook sprake van eigenbelang: hij wilde met toekomstonderzoek de toekomst een gewenste, menselijke vorm geven, maar ook simpelweg zijn eigen wetenschapsgebied onder de aandacht te brengen, omdat hij vond dat dat gebied en daarmee hijzelf meer erkenning moesten krijgen.

Eppo Doeve

Doeve verzorgde de illustraties die in zowel 'Bestemming overmogen' als *Gesprek met morgen* te zien zijn. Doeves tekeningen waren niet slechts illustraties, maar vertelden een eigen verhaal dat deels door Doeves eigen visie geïnspireerd was. Doeve uitte zijn politieke mening echter meestal niet in zijn werk. De inhoud van zijn politieke prenten werd bijvoorbeeld vaak aangedragen door andere redactieleden, iets wat in die tijd vaker gebeurde.¹²⁰ Wanneer hij illustraties maakte, probeerde hij zo veel mogelijk voor een eenheid met de tekst te zorgen. Hij verdiepte zich in de tekst en probeerde die zo goed mogelijk te illustreren.¹²¹ Dit zal ook bij zijn illustratiewerk voor *Gesprek met morgen* gebeurd zijn. Doevev laat in zijn tekeningen zien het boek goed bestudeerd te hebben. Sommige tekstfragmenten, zoals die bijvoorbeeld in het hoofdstuk 'Waar blijft het ministerie voor Technologie en Toekomstzaken?' en in het hoofdstuk 'Amerika zonder sluiers' voorkomen, worden door hem in de tekeningen rechtstreeks verbeeld.

Dit neemt niet weg dat Doeve persoonlijke voorkeuren had. Hij had een fascinatie

---

¹²⁰ Jop Euwijk, *Eppo Doeve. Ter herinnering 1907-1981* (Amsterdam 2013) 12.

¹²¹ Idem, 44.

voor het ongeziene, wat zich uitte in zijn verre reizen naar allerlei landen.¹²² Tevens blijkt deze fascinatie uit zijn persoonlijke voorkeur voor werk dat hij wilde maken: hij wilde graag 'grote, vreemde' werken maken en voelde zich gedurende zijn carrière niet vrij in het werk dat hem werd aangeboden. Om die reden wilde hij zijn persoonlijke voorkeuren zo veel mogelijk in zijn tekeningen verwerken: vaak tekende hij planten, dieren, hemellichamen of moderne techniek in de achtergrond van zijn tekeningen voor opdrachtgevers.¹²³ In één van zijn aantekeningen, vermoedelijk uit 1972, waarin een opsomming te lezen is van zaken die indruk op hem hadden gemaakt, staat ook de technologische vooruitgang vermeld. Uit zijn verdere aantekeningen rond dit onderwerp blijkt dat hij vond dat de mens te zeer door de techniek gedomineerd was geraakt en 'het paradijs op de achtergrond heeft geschoven'. Toch zag hij de kracht van de mens, ondanks allerlei techniek die hem kan bedreigen. De mens heeft volgens Doeve een:

'sterk regeneratie vermogen. Overleefde buskruit en concentratiekampen. Zij zal deze atoomdreiging ook overleven, ofschoon het mogelijk is dat de mens veranderd zal zijn en aangepast aan een veranderde wereld.'¹²⁴

Doeve had dus zowel een interesse in natuur als in techniek. Hij merkte dat er een verandering had plaatsgevonden in de samenleving: de hang naar dynamiek zou de overhand hebben gekregen. De stilte zou zijn verdwenen en alles zou moeten bewegen. Doeve wilde hier niet per se onvrede over uiten, maar zei in een interview dat hij het 'alleen maar constateert, met lichte spijt.' In deze dynamische tijd zag Doeve een grote invloed van de techniek op de natuur. Hij zag menselijkheid verdwijnen door techniek, maar verwachtte dat de menselijkheid weer terug zou komen. Hij hoopte in ieder geval dat de mens zou inzien dat hij zijn menselijkheid nodig heeft.¹²⁵ De 'aanbidding van de actualiteit en van de beweging' zou voorbij gaan.¹²⁶

De samenwerking tussen Doeve en Polak is interessant om twee redenen. Allereerst hadden zij allebei een fascinatie voor techniek: een fascinatie die in al Polaks werk herhaaldelijk te vinden was, en voor Doeve meer persoonlijk was, omdat hij vaak tekende wat

---

¹²² Idem, 6.

¹²³ Idem, 22.

¹²⁴ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, archief van het Persmuseum, collectie Eppo Doeve, map 9, 'Dagboekantekeningen' of map 15, 'Handgeschreven gedichten en enkele overige stukken betreffende feestelijke aangelegenheden, 1972, 1974, 1978 en z.j.'.

¹²⁵ Michel van der Plas, 'Eppo Doeve 40 jaar tekenaar. "Het is altijd een hobby geweest"', *Elsevier* 1 juli (1972) 90-93.

¹²⁶ Euwijk, *Eppo Doeve*, 54.

opdrachtgevers wilden zien. Hij tekende voor vele opdrachtgevers, was dienstbaar en illustreerde hun visie. Door een samenwerking met Polak kon hij tekenen over een onderwerp dat zijn persoonlijke interesse had. Dit zorgt ervoor dat hij wellicht een persoonlijker inbreng heeft gehad in zijn tekeningen dan bij onderwerpen die hij wel illustreerde maar zijn persoonlijke interesse niet hadden. Een vergelijking van Polaks en Doeves toekomstverhaal in *Gesprek met morgen* zou dit moeten uitwijzen. Ten tweede, en zeer belangrijk, waren Polak en Doeve beide populaire figuren in de jaren zestig. Vanaf de jaren zestig was Doeve een bekende Nederlander te noemen.¹²⁷ Hij gold tijdens zijn leven al als een duivelskunstenaar: hij was 'onmenselijk' goed, een levende legende.¹²⁸ Juist de samenwerking tussen deze twee zeer bekende figuren zorgde ervoor dat het boek een extra populaire lading kreeg.

Bestemming overmorgen

Oplagecijfers van *De Telegraaf* tussen 1893 en 2009 laten zien dat de krant tussen 1950 en 1975 zijn sterkste groei doorgemaakt heeft en het meest gelezen dagblad van Nederland werd. In 1968 was de oplage 350.000 nummers en tot 1975 zou de oplage nog stijgen tot 600.000 nummers.¹²⁹ Van alle kranten heeft *De Telegraaf* de grootste groei doorgemaakt.¹³⁰ In 1968 werd de krant dus onder andere gekenmerkt door een sterk toenemende populariteit en groei. In deze populaire krant verscheen tussen 9 december 1967 en 13 juli 1968 een artikelenreeks onder de titel 'Bestemming overmorgen'. In twintig artikelen deed *Telegraaf*-journalist H.F. van Loon verslag van zijn gesprekken met Polak. De artikelen waren vaak paginagroot en geïllustreerd door tekeningen van Doeve en enkele foto's.

In een eerste introducerend artikel staat het doel van de artikelenreeks vermeld, zoals dat wellicht vanuit gesprekken tussen Van Loon en Polak geformuleerd is, of door een redacteur van de *Telegraaf* geschreven is:

'Uitgangspunt van deze publikaties in onze bladen is het enorme belang van een brede voorlichting over de toekomst. Want, slaagt onze maatschappij er niet in zich snel aan te passen bij de tweede technische revolutie die wij thans beleven, dan zal zij gaan

---

¹²⁷ Idem, 16.

¹²⁸ Idem, 17-19.

¹²⁹ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009) 570-571.

¹³⁰ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 331.

lijken op een tweevoetig dier met een kleine herseninhoud, dat de beschikking heeft over geperfectioneerde instrumenten waar het niet mee om kan gaan.'¹³¹

Dit korte fragment heeft drie belangrijke vooronderstellingen die ook ten grondslag liggen aan de hele artikelenreeks. Allereerst wordt er verondersteld dat 'wij' een tweede technische revolutie aan het beleven zijn. Zoals Polak in een later artikel verder uitlegde, werd de eerste industriële revolutie gekenmerkt door de stoommachine die menselijke spierkracht kon vervangen. De tweede industriële revolutie wordt gekenmerkt door het maken van hersenkracht: door automatisering kunnen machines zichzelf en andere machines besturen zonder menselijke tussenkomst.¹³² 'Wij' kan verwijzen naar de mensheid als geheel, maar verwijst in dit fragment ook duidelijk naar Nederlanders als lezers van de *Telegraaf*. Zij moeten zich ervan bewust zijn dat de tweede industriële revolutie ook hun leven grondig aan het veranderen is. Ten tweede wordt er in deze doelstelling verondersteld dat het noodzakelijk is dat de mens leert omgaan met deze veranderingen en zich hier dus bewust van is, om te voorkomen dat hij achtergesteld raakt aan de instrumenten die hij gebruikt. Ten derde veronderstelt het fragment dat een brede voorlichting over de toekomst noodzakelijk is om de mens, in het bijzonder de Nederlander, te leren omgaan met veranderingen. De artikelenreeks wil daar een bijdrage aan leveren.

De artikelen hebben uiteenlopende onderwerpen met de techniek als uitgangspunt. Onder andere de automatisering, het atoom, de robot en de computer, en met name de wijze waarop die technische middelen invloed kunnen hebben op het leven van de mens worden besproken. Het belang van een bewustzijn van de toekomst staat centraal. Door negatieve gevolgen te laten zien van een ontbreken van dat bewustzijn, en door Nederland achter te stellen aan Amerika, wordt er bepleit dat Nederland hard moet werken om op een gewenste manier de toekomst tegemoet te kunnen treden. Het gedachtengoed van Polak staat centraal, waardoor hij zichzelf ook als een autoriteit, als een 'redder van Nederland' neer lijkt te zetten.

Op 13 juli 1968 werd in het laatste artikel uit de reeks aangekondigd dat de artikelen tegen het einde van 1968 in boekvorm zouden verschijnen onder de titel *Gesprek met morgen*.¹³³ In boekvorm verschenen, zouden de artikelen geen kleiner onderdeel meer zijn van een krant, maar op zichzelf komen te staan en samen het toekomstverhaal van Polak

---

¹³¹ H. F. van Loon, 'Gesprekken met prof. dr. Fred L. Polak. Zijn grote wens is de vestiging van een internationaal instituut voor toekomstkunde in Nederland', *De Telegraaf*, 9 december 1967.

¹³² H. F. van Loon, 'Waar blijft het ministerie voor Technologie en Toekomstzaken?', *De Telegraaf*, 27 januari 1968.

¹³³ H. F. van Loon, 'Wel Euro-televisie - geen Euro-visie. Laatste deel in onze serie: "Bestemming overmorgen" door prof. Fred L. Polak, verteld aan H.F. van Loon', *De Telegraaf*, 13 juli 1968.

vertellen. In 1968 verschenen zowel een eerste als een tweede druk. Oplagecijfers van het boek zijn niet bekend, maar uit de oplagecijfers van de *Telegraaf*, 350.000 nummers in 1968, kan toch een grove schets gemaakt worden van het bereik van Polaks toekomstverhaal. Niet iedere krantlezer zal de artikelen gelezen hebben, maar dit gat kan weer aangevuld worden door de lezers van *Gesprek met morgen* die het boek gelezen hebben zonder bekend te zijn met de artikelen. Het is dus goed mogelijk dat het toekomstverhaal ofwel via 'Bestemming overmorgen' ofwel via *Gesprek met morgen* onder zo'n 350.000 Nederlanders bekend is geweest.

Enkele hoofdstukken in het boek zijn direct afgeleid van het eerder verschenen artikel, omdat zij exact dezelfde titel hebben. De inhoud van alle artikelen is in het boek verschenen, soms rechtstreeks en letterlijk overgenomen, en soms in iets gewijzigde vorm. Polak heeft geprobeerd één samenhangend verhaal van de artikelen te maken. De illustraties van Doeve en de foto's zijn bijna allemaal direct overgenomen uit de artikelen, en daarnaast zijn er vele foto's en enkele tekeningen aan toegevoegd. Vanaf nu zal ik spreken over het boek en niet meer over de artikelen. Het is echter belangrijk te weten dat het boek is ontstaan vanuit de reeks artikelen en dat de inhoud van het boek voor vele lezers al bekend was doordat zij de artikelen gelezen hadden. Daarnaast is mijn analyse van het boek grotendeels ook geldend voor de artikelen, omdat ik mij niet zozeer op de mediaspecificiteit van de uiting richt, maar op de inhoud, op het toekomstverhaal dat ook al in de artikelen verteld werd.

Argumentatie in *Gesprek met morgen*

In de paragraaf over 'Bestemming overmorgen' ben ik al kort ingegaan op de inhoud van de artikelen, maar het is belangrijk om te zien welke argumenten in *Gesprek met morgen* uiteindelijk uitgelicht zijn. Het boek bestaat uit een voorwoord van Polak, gevolgd door achttien hoofdstukken. Ieder hoofdstuk wordt voorafgegaan door een tekening van Doeve, die twee pagina's beslaat. Tevens zijn er 67 zwart-witfoto's in het boek opgenomen die meestal een klein onderdeel van een pagina zijn. In mijn bespreking en analyse leg ik de nadruk op de tekst en tekeningen, maar het is relevant te weten dat op de foto's voornamelijk techniek, portretten van staatshoofden en wetenschappers, en arbeidssituaties waarin voornamelijk mannen samen met grote machines staan, getoond worden. Dit geeft het verhaal een zeer technische, wetenschappelijke en mannelijke lading.

In de achttien hoofdstukken bestempelt Polak ten eerste de jaren zestig als een periode vol snelle veranderingen die ook in de toekomst nog door zullen zetten:

'binnen een afzienbare periode die velen onzer geheel of gedeeltelijk zullen meemaken, zal de mensheid aan ingrijpender wijzingen worden onderworpen dan in haar hele beschavingsgeschiedenis.'¹³⁴

Hij laat in het boek de veranderingen op verschillende terreinen zien, maar al deze veranderingen worden volgens hem veroorzaakt door de techniek. Polak spreekt met name over de computer, in de gedaante van robots of geautomatiseerde machines. Hij schrijft dat de computer menselijke taken over kan nemen, wat volgens hem zowel positief als negatief kan zijn. Computers zouden menselijke arbeid overnemen, wat zou leiden tot meer vrije tijd voor de mens die zich in die tijd meer cultureel en intellectueel kan gaan ontplooiën. Daarnaast zou de computer intelligenter en nauwkeuriger zijn dan de mens, en de mens zelfs kunnen behoeden voor een derde wereldoorlog. In alle militaire hoofdkwartieren op aarde zouden volgens Polak computers aanwezig zijn die, doordat zij gevoed waren met strategische kennis, kunnen berekenen dat een atoomoorlog niet geriskeerd moest worden. Polak noemt daarnaast dat het technologisch evenwicht tussen de grootmachten ervoor zorgt dat het starten van een atoomoorlog zelfmoord zou zijn.¹³⁵ De rol van de mens, met name op het gebied van arbeid, zou volgens Polak dus wezenlijk gaan veranderen. Dit brengt in zijn werk ook twijfel met zich mee: voor het eerst in de geschiedenis is er een bedreiging voor de mensheid zelf. Menselijkheid zou kunnen verdwijnen doordat de computer al allerlei menselijke mogelijkheden zoals hersenkracht en het maken van kunst beheerst, en die processen ook nog eens nauwkeuriger kan uitvoeren.

Volgens Polak is het ten tweede van wezenlijk belang dat er een bewustzijn van de toekomst bestaat, om vervolgens de toekomst doelbewust naar eigen hand te kunnen zetten. Polak maakt Nederland en Europa herhaaldelijk ondergeschikt aan de Verenigde Staten, waar al een veel uitgebreider toekomstonderzoek bestaat, geïnstitutionaliseerd in universiteiten en denktanks. Polak kent Frankrijk echter wel een bijzondere status toe wanneer hij over Europa spreekt. De Franse Revolutie en haar idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap liggen volgens hem aan de basis van de Amerikaanse samenleving. Daarnaast vormde het Franse prospectivisme uit de jaren vijftig volgens Polak de basis voor de futurologie die later in de Verenigde Staten tot ontwikkeling werd gebracht.¹³⁶ Het prospectivisme ging niet uit van voorspelbaarheid en kenbaarheid zoals in eerder toekomstonderzoek gebeurde, maar hield

---

¹³⁴ Polak en Van Loon, *Gesprek met morgen*, 9.

¹³⁵ *Idem*, 21-22.

¹³⁶ *Idem*, 74.

rekening met meerdere mogelijke toekomsten.¹³⁷ Ook op het gebied van sociale revoluties, in Frankrijk onder de studenten, en op het gebied van technologische ontwikkeling, is Frankrijk de rest van Europa ver vooruit.¹³⁸ Over de toekomstgerichtheid in Europa als geheel is Polak echter nog steeds overwegend negatief. Toch lijkt Polak te willen zeggen dat er verandering ophanden is. Dit doet hij door voorbeelden te geven waaruit blijkt 'dat de mens van vandaag, méér dan voorheen het geval was, zijn eigen toekomst wil bepalen.'¹³⁹ Hij verwijst naar het emancipatieproces van de vrouw en arbeiders, naar de kerken, en naar de roep om democratie door de studenten. Met name de studenten trekken zijn aandacht en met enkele foto's laat hij zien hoe studentenprotesten in Rome, Berlijn, Parijs en Leuven gewelddadige vormen aannemen.¹⁴⁰ Volgens Polak zijn het vooral de studenten die een vergevorderd bewustzijn van de toekomst hebben.¹⁴¹

Dit bewustzijn wordt door Polak aangemoedigd. Het is volgens hem echter ten derde belangrijk dat Nederland en Europa goede begeleiding krijgen. Dit zou op bestuurlijk niveau moeten gebeuren in een ministerie voor technologie en toekomstzaken, maar ook door sociale wetenschappers die een maatschappelijke begeleiding moesten geven aan de snel vooruitgaande natuur- en technische wetenschap. Verandering was dus ophanden, maar nog niet goed georganiseerd. Polak verwijst naar vele internationale wetenschappers op het gebied van toekomstonderzoek, en daarmee wil hij zeggen dat vooral de wetenschap een grote bijdrage kan leveren aan het in goede banen leiden van de toekomst. Landen die zich door de futurologie doelbewust met de toekomst bezighouden, hebben volgens Polak een grote voorsprong op Europa dat dat nog niet doet.

De drie vooronderstellingen die ten grondslag lagen aan de doelstellingen van 'Bestemming overmorgen' zijn dus ook terug te vinden in Polaks argumentatie: allereerst is techniek, met name de computer en de daaruit voortkomende automatisering, de oorzaak van vele veranderingen in de wereld. Ten tweede is een bewustzijn van de toekomst noodzakelijk om hiermee om te kunnen gaan, en dit bewustzijn lijkt steeds meer te groeien in de samenleving. Ten derde kan een goede wetenschappelijke begeleiding in de vorm van de futurologie ervoor zorgen dat de toekomst naar eigen hand kan worden gezet. In die begeleiding zou Nederland of Europa als geheel echter tekortschieten. Hierbij wordt Polak zelf belangrijk: met zijn futurologie zou hij ervoor kunnen zorgen dat Europa zijn achterstand

---

¹³⁷ Van Asselt e.a. (eds.), *Uit zicht*, 26.

¹³⁸ Polak en Van Loon, *Gesprek met morgen*, 190, 201.

¹³⁹ Idem, 61.

¹⁴⁰ Idem, 172-173.

¹⁴¹ Idem, 63.

in zou lopen.

Analyse van de tekst van Polak

Method

In bovenstaand overzicht is de inhoud van Polaks argumentatie duidelijk geworden. In deze paragraaf zal ik onderliggende kenmerken van de argumentatie laten zien. Hoe wordt die argumentatie gepresenteerd en wat zegt dat mij over Polak als persoon en zijn doel met *Gesprek met morgen*? Om de argumentatie beter te kunnen begrijpen en om deze te kunnen koppelen aan Polak en zijn beweegredenen als schrijver van *Gesprek met morgen* heb ik het narratief gebruikt om op zoek te gaan naar de discoursen die onderdeel uitmaken van de context waarin *Gesprek met morgen* verschenen is. Hoe gaat Polak om met deze discoursen?¹⁴²

Intertekstualiteit en focalisatie zijn bruikbare analytische hulpmiddelen om dit te bestuderen. Wanneer ik intertekstualiteit als interpretatiekader inzet, zoek ik naar expliciete en impliciete verwijzingen naar literaire, culturele en maatschappelijke conventies waarbinnen de tekst is ontstaan.¹⁴³ Hiermee kan ik inzicht krijgen in de context van de bron: zowel bijvoorbeeld auteurs waar Polak expliciet de nadruk op legt, als wetenschappelijke tradities die impliciet in zijn tekst doorschemeren. Met focalisatie richt ik mij op de wijze waarop een boodschap op een gemedieerde wijze wordt verzonden. Dit gebeurt vanuit een specifieke blikrichting die Polak aan de lezer biedt.¹⁴⁴ Kennis van de context waarbinnen Polak deze tekst schreef, is dus cruciaal om de gelaagdheid van de tekst te begrijpen.

In deze paragraaf is in vogelvlucht te lezen dat Polak zich veel autoriteit toekent, doordat hij zich bewust of onbewust binnen de context van een wetenschappelijk discours en het bedrijfsleven, en in een internationale context positioneert. Door de jaren zestig te beschrijven als een periode waarin de tijd symbolisch steeds sneller ging, kan Polak zijn argumentatie rechtvaardigen. Hij gebruikt deze context van de jaren zestig om zijn toekomstverhaal duidelijk en herkenbaar te maken voor de lezer. Doordat Polak de argumentatie binnen dit kader plaatst, kan de tekst geïnterpreteerd worden als een pleidooi voor wetenschappelijk toekomstonderzoek in Nederland waarin Polak zelf een grote rol zou moeten spelen.

---

¹⁴² Karin Willemse, 'Everything I told you was true'. The biographic narrative as a method of critical feminist knowledge production', *WSIF* (2014 fc.) 5-7.

¹⁴³ Maaïke Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996) 18-19.

¹⁴⁴ Maaïke Meijer, 'Countering textual violence. On the critique of representation and the importance of teaching its methods', *Woman's studies int. forum* 16 (1993) 375.

Discours

Met de verwijzingen die Polak het meest nadrukkelijk handhaaft, kan ik de dominante discoursen achterhalen. Het wetenschappelijk discours is in de tekst het meest expliciet aanwezig. Polak omringt zich in zijn tekst met vele wetenschappers. Dit doet hij door vooral Dennis Gabor, Louis Armand, Herman Kahn en Antony J. Wiener regelmatig te citeren. Ook Jean-Jacques Servan-Schreiber wordt regelmatig genoemd, hoewel hij meer journalist en publicist dan een wetenschapper was. Hij schaart zichzelf onder deze zeer bekende namen in de wetenschap en kent zichzelf hiermee een hoge status toe. Daarnaast citeert Polak vaak uitspraken van 'toekomstonderzoekers' of 'geleerden' zonder deze bij naam te noemen. Ondanks dat het onduidelijk is wie hij precies met deze toekomstonderzoekers bedoelt, blijkt hier wel uit dat Polak zijn uitspraken wil funderen door ze met uitingen van andere wetenschappers te ondersteunen. Door bijna uitsluitend wetenschappers te citeren zegt Polak indirect dat de wetenschap de juiste, meest belangrijke weg is naar een positieve toekomst.

Met focalisatie kan de morele houding van Polak geanalyseerd worden: wat presenteert hij als 'goed' of 'normaal'? Op deze manier is ook te zien hoe hij zich verhoudt tot de genoemde discoursen. De lezer van *Gesprek met morgen* krijgt een 'normale' houding ten opzichte van de wetenschap geboden: als vanzelfsprekend zijn het voor Polak de wetenschappers die daadwerkelijk kunnen zorgen voor scenario's als hulpmiddelen voor het vormgeven van de toekomst. Hij spreekt over een bewustzijn van de toekomst onder de mensen, maar dit bewustzijn is vooral nodig om het belang van de futurologie in te zien. Doordat de wetenschap op een hoog niveau, beoefend door 'grote namen', ver weg staat van de lezer van het boek, creëert Polak nog meer afstand. Wat als 'goed' en 'normaal' gepresenteerd wordt, namelijk de wetenschap, is voor de lezer onbekend en ver weg.

Polak lijkt het denken over de toekomst dus vooral toe te willen schrijven aan de wetenschap waar hij zelf ook onderdeel van uitmaakt. Specialisten zijn volgens Polak niet vaardig genoeg om de toekomst te kunnen overzien.¹⁴⁵ Dit kan iets zeggen over Polaks visie op de wetenschap: hij verheft het toekomstonderzoek boven anderssoortig onderzoek, omdat toekomstonderzoek vele aspecten van de toekomst kan belichten. Wat hij hierbij niet vermeldt is dat toekomstonderzoekers in zekere zin ook specialisten zijn: iedere toekomstonderzoeker is een specialist in een bepaald vakgebied en doet vanuit dat vakgebied uitspraken over de toekomst. Polak is bijvoorbeeld een specialist op het gebied van de automatisering en doet vooral daar uitspraken over. Toch gaat Polak in tegen de trend van specialisatie in de

---

¹⁴⁵ Polak en Van Loon, *Gesprek met morgen*, 35.

wetenschap door de futurologie als een allesomvattende wetenschap te zien. Dit idee kan door zijn bewondering voor Norbert Wiener ontstaan zijn, die zijn cybernetica ook een dergelijke verheven positie met een algemene geldendheid toe wilde kennen.

De wetenschap is dus het dominante discours in de tekst. Dit versterkt de inhoudelijke argumentatie van Polak waarin hij de wetenschap een belangrijke rol toekent voor de begeleiding van de mens op het gebied van de toekomst. Daarnaast is het opvallend dat Polak de waarde van trendwatching voor het bedrijfsleven of de overheid laat doorschemeren met het hoofdstuk ‘Waar blijft het ministerie voor technologie en toekomstzaken?’ en met vele voorbeelden over de gevolgen van automatisering in het bedrijfsleven of de arbeidsmarkt als geheel. Zoals in dit hoofdstuk in de paragraaf ‘Fred Polak’ te lezen is, kwam deze aandacht voor trendwatching aan het einde van de jaren zestig en in de jaren zeventig tot bloei en deze ontwikkelingen schemeren door in de tekst die aan het begin van deze periode verscheen. Tot slot is de internationale context zeer aanwezig in de tekst. Geen van de wetenschappers waar Polak naar verwijst komt uit Nederland, en ook voorbeelden van nieuwe technologieën of sociale veranderingen ontleent Polak aan het buitenland.

Autoriteit

Polak kent zich een hoge status toe doordat hij zichzelf nadrukkelijk in bovengenoemde discoursen of contexten positioneert en deze als normaal presenteert. Hij positioneert zich juist in contexten waar zijn lezers waarschijnlijk geen toegang tot hebben, zoals de wetenschap, de internationale context en die van het bedrijfsleven en plaatst zichzelf daardoor op een voetstuk. Juist doordat de inhoud van het boek voor de lezers nieuw zal zijn, en Polak zich in een context bevindt die voor de lezers grotendeels onbekend zal zijn, zullen zij Polak veel autoriteit toe kunnen kennen.

Polak als auteur is in deze tekst dus nadrukkelijk degene die kennis heeft van deze zaken en hierover vertelt. Hij versterkt dit idee door zeer veel algemene termen te hanteren en hierdoor bijna nooit duidelijk te maken wie hij in zijn verhaal laat spreken. De enige uitzondering is wanneer hij duidelijk naar bijvoorbeeld een wetenschapper verwijst en deze citeert. Ieder hoofdstuk staat vol met termen zoals 'men', 'toekomstdenkers', 'een wijs man' en 'wij' waarbij steeds de vraag gesteld kan worden wie er precies bedoeld worden. Bedoelt hij met 'wij' bijvoorbeeld alleen zichzelf en Van Loon, alle toekomstonderzoekers, alle Nederlanders, alle Europeanen of de hele mensheid? Door algemene uitspraken te gebruiken en weinig nuance te hanteren lijkt Polak zijn uitspraken kracht bij te willen zetten. Polak kent zichzelf autoriteit toe: zijn uitspraken hebben een algemeen geldende waarde en worden door

grote groepen mensen gedeeld.

Polak betreft de gevolgen van de techniek op het persoonlijke leven van de lezers en spreekt ze daarmee rechtstreeks aan. Polak hecht er waarde aan dat de toekomst ten goede gekeerd wordt en dat er een menselijk bewustzijn van de toekomst bestaat. De 'oplossing' om tot een mogelijk positieve toekomst te komen ligt echter niet bij de mensen waarover Polak schrijft. Die oplossing ligt bij de wetenschap, en in het bijzonder bij hem zelf, die ver van de lezers af staat. Hoewel er dus gesproken wordt over gevolgen van de techniek die voor grote groepen mensen zullen gelden, zoekt Polak de oplossing voor deze mensen 'ver weg'. Hoewel zij dat wel proberen, kunnen zij zelf niet bijdragen aan een positieve toekomst. De wetenschap en in het bijzonder Polak zal dat voor zijn rekening nemen. Polak heeft, door zichzelf veel autoriteit toe te kennen, een afstand gecreëerd tussen de lezer en hemzelf: hij is degene die boven de massa uitstijgt en voor oplossingen kan zorgen.

Er klinkt een twijfelend element over Polaks identiteit door in de tekst, veroorzaakt door de internationale context waarbinnen Polak zijn argumentatie plaatst. Dit komt door de tweedeling die hij maakt tussen Europa, met name Nederland, en andere werelddelen, met name de Verenigde Staten. De Verenigde Staten zijn volgens hem zeer toekomstgericht en in Nederland zou hier geen sprake van zijn. In tegenstelling tot wat verwacht zou worden van een Nederlander, presenteert Polak de toekomstgerichte houding in de Verenigde Staten als 'normaler' en 'beter' dan de houding in Nederland, waarschijnlijk gebaseerd op de 'normaliteit' van de internationale context voor hem. Hier brengt hij wel nuances in aan door op sommige momenten de potentie van Nederland of Europa te beschrijven:

'Daar [in Amerika] sloeg toen de balans door naar de materialistische zijde. Hier in Europa zijn stellig potentiële krachten aanwezig voor een meer harmonisch evenwichtsherstel naar de idealistische en sociaal-ethische zijde.'¹⁴⁶

Polak verzet zich dus tegen de door hem veronderstelde Nederlandse houding ten opzichte van de toekomst, maar neemt hier tegelijkertijd niet helemaal afstand van. Deze houding is te verklaren: Polak had een grote affiniteit met Amerika en was betrokken bij de futurologie aldaar. Hij is zelf een Nederlander en kent zichzelf veel mogelijkheden toe op het gebied van Nederlands toekomstonderzoek, maar aan de andere kant is hij negatief over de stand van zaken in Nederland, omdat hij toegang heeft tot een internationale context waarbinnen hij

---

¹⁴⁶ Idem, 75.

meer positieve ontwikkelingen ziet op het gebied van toekomstonderzoek dan in Nederland.

Polak blijft op het voetstuk staan dat hij gecreëerd heeft en probeert zoveel mogelijk zijn eigen positie als autoriteit op het gebied van toekomstonderzoek in Nederland te waarborgen. Zijn verheven positie maakt hij zeer letterlijk duidelijk in de slotzin van *Gesprek met morgen* door zijn uitspraken als 'gedurfd' en 'een profetie' te beschrijven:

'Naar wij hopen is dit niet louter een gedurfde prognose omtrent de mogelijke toekomst, doch de getuigenis van een waarachtige visionaire profetie!'¹⁴⁷

Verleden, heden en toekomst

De wijze waarop Polak in zijn tekst spreekt over verleden, heden en toekomst is een zeer belangrijk hulpmiddel voor het kunnen schetsen van een tijd vol veranderingen. Door de tijd te bestempelen als een tijd vol snelle veranderingen, rechtvaardigt hij zijn uitspraken over de snel veranderende techniek die in goede banen geleid moet worden. Ten eerste maakt hij een tweedeling tussen het verleden aan de ene kant en het heden en de toekomst aan de andere kant. Dit doet hij met zinnen zoals 'Vroeger hebben mensen inderdaad op hun akkertje kunnen leven - maar plotseling is dat voorbij.'¹⁴⁸ Hij maakt in het boek steeds deze tweedeling tussen het verleden met zeer langzame ontwikkelingen en het heden waarin snelle ontwikkelingen aan de orde van de dag zijn. Het verleden is voor Polak 'vreemd' geworden in de context van het heden en de toekomst. Mensen moeten zich ervan bewust zijn dat ze zich niet meer in het 'langzame' verleden bevinden, maar in het veranderende heden. Juist hierdoor wordt het in toenemende mate belangrijk om naar de toekomst te kijken: door een denkbeeldige versnelling van de tijd in het heden, komt de toekomst steeds dichterbij.

Ten tweede is het belangrijk om op te merken dat Polak van techniek het teken van de toekomst maakt. Dit doet hij door in het eerste hoofdstuk al te wijzen op de snelle ontwikkeling van de computer en in de volgende hoofdstukken in te gaan op gevolgen van de techniek voor met name de arbeid, oorlog en vrede en het gezin. Het is de techniek die de toekomst verandert en bepaalt en het is de techniek die alle veranderingen in de maatschappij zal veroorzaken. Polak kent techniek hiermee veel macht en kracht toe. De aanleiding hiervoor kan zijn dat juist de techniek in toekomstfantasieën tot de verbeelding kon spreken, omdat hierin zichtbare, tastbare vernieuwingen aanwezig waren. Mensen konden zich deze veranderingen visueel voorstellen en het was hierdoor voor Polak gemakkelijk om veel

---

¹⁴⁷ Idem, 216.

¹⁴⁸ Idem, 9.

verandering aan de techniek toe te schrijven.

Deze manier van het presenteren van de toekomst sluit aan bij een onderzoek dat is gedaan naar populaire uitingen uit de Verenigde Staten over de toekomst op allerlei terreinen. In *Yesterday's tomorrows* laten Joseph J. Corn en Brian Horrigan zien dat in Amerikaanse toekomstverhalen de techniek het enige terrein was waarbinnen verandering plaatsvond. De materiële wereld zou veranderen. Op sociaal en politiek gebied veranderde er weinig: het was slechts de techniek die veranderde.¹⁴⁹ Hier moet aan toegevoegd worden dat in Polaks toekomstverhaal techniek weliswaar het teken voor de toekomst, maar tegelijkertijd ook een veroorzaker van allerlei andere veranderingen is.

Conclusie: Polaks gesprek

Het belangrijkste in de wijze van presenteren van het toekomstverhaal is dus de afstand die gecreëerd wordt tussen de lezer en Polak door het voetstuk waarop hij zichzelf plaatst. Hij kent zichzelf veel autoriteit toe, omringt zich met 'grote namen' van wetenschappers en maakt zichzelf daarmee impliciet gelijk aan deze wetenschappers. Deze hoge laag van de wetenschap presenteert Polak als 'normaal', maar was onbereikbaar voor de 'gewone' *Telegraaf*lezer. Dit creëert afstand tussen de vermeende beleefwereld van Polak en die van de lezer. De algemeenheden in de tekst lijken nog meer de autoriteit en het belang van Polaks uitspraken te onderstrepen: ze zouden algemeen geldend zijn. Door ook nog afstand te nemen van het Nederlander-zijn, maakt Polak een scheiding tussen de 'gewone' Nederlander en hemzelf als 'verheven wetenschapper' die boven zijn identiteit als Nederlander uit stijgt. Polak zoekt de oplossing voor het behoud van een door mensen geleide toekomst bij de wetenschap en met name bij zichzelf. Dit zorgt voor een versterking van Polaks autoriteit: hij is als het ware de redder van de Nederlandse maatschappij.

De wetenschap en het bedrijfsleven of de overheid, en zeker de internationale varianten daarvan zijn belangrijke contexten in *Gesprek met morgen*. In de context van trendwatching in de jaren zestig en zeventig, waarbij een belangrijke rol voor de wetenschap was weggelegd, is het hanteren van deze contexten door Polak goed te begrijpen. Daarnaast wil Polak de lezer een bewustzijn van de naderende toekomst laten groeien. Door gevolgen van de techniek dichtbij de lezer te brengen, wordt de ernst van de situatie duidelijk gemaakt. De mensen moeten geleid worden door een elite van wetenschappers, waaronder hemzelf. Uiteindelijk is de tekst dus opgebouwd rondom één doel dat versterkt wordt door de wijze

---

¹⁴⁹ Corn en Horrigan, *Yesterday's tomorrows*, 135.

waarop Polak omgaat met de discoursen en contexten in zijn tekst: er moet uitgebreid wetenschappelijk toekomstonderzoek komen in Nederland waarbij Polak aan het hoofd staat.

Analyse van de tekeningen van Doeve

Inhoud

Van een tekening zijn geen aanwijsbare, redelijk objectieve argumenten af te leiden zoals dat het geval is bij een tekst. Hoewel tekst ook open staat voor eigen interpretatie, staat een tekening dat nog veel meer doordat de betekenis niet direct door tekst gestuurd wordt. De tekeningen van Doeve kunnen gezien worden als illustraties bij Polaks tekst. Echter juist doordat de tekeningen open staan voor eigen interpretatie en doordat Doeve zelf een fascinatie voor techniek had, is het zeer relevant zijn tekeningen te bestuderen. Om te kunnen laten zien wat de 'inhoud' van de tekeningen is, heb ik ervoor gekozen ze te categoriseren. Dit heb ik tweemaal gedaan: eenmaal met 'nieuwe technieken' als categorieën, en eenmaal met algemenere categorieën waar de tekeningen als geheel naar verwijzen. Een tekening kan meerdere technieken bevatten, en ook naar verschillende categorieën verwijzen. De resultaten van de eerste categorisering zijn als volgt:

Tabel 3.1 *Technieken in de tekeningen van Doeve*

Bron: Fred L. Polak en H.F. van Loon, *Gesprek met morgen* (Bussum 1968). Eigen meting. Overzicht 'nieuwe' technieken in de tekeningen van Doeve: aantal keer aanwezig in een totaal van achttien tekeningen.

Robot / computer en bijbehorende elektronica	9
Atoomraket / kernenergie	6
Communicatietechniek: camera, koptelefoon, satelliet	6
Maanraket / ruimtevoertuigen	5
Flat / hoge gebouwen	5
Medisch / biologisch	3
Industrie	3
Vliegtuig	2
Helikopter	2
(Duik)boot	2
Radio	1

Televisie	1
Vuurwapen	1

Uit dit overzicht blijkt dat de robot of computer het meeste voorkomt in de tekeningen. Ik heb deze twee termen samengenomen, omdat de scheiding vaak onduidelijk is: een robot kon ook een computer genoemd worden, en een computer kon een robot genoemd worden. De robot komt in de helft van de tekeningen voor en is dus een zeer aanwezig onderdeel in de geschetste toekomstvisie. Het atoom of de kernenergie, en moderne communicatietechniek komen beide op eenderde van de tekeningen voor. De ruimtevoertuigen en de flat of hoge gebouwen komen beide op vijf van de achttien tekeningen voor. Deze vijf technieken zijn het meest dominant in de toekomstvisie die Doeve verbeeldt.

Het is interessant dat deze technieken verschillende categorieën betreffen. De robot kan in allerlei categorieën geplaatst worden: communicatie, arbeid, oorlog, het huis / interieur en medisch. De robot kan volgens Doeves tekeningen dus invloed hebben op vele onderdelen van het leven van de mens. Het atoom en de kernenergie verwijzen specifiek naar de categorie energie en naar wapens en oorlog. Dat deze techniek relatief vaak terugkomt, kan betekenen dat het atoom en de kernenergie actuele onderwerpen waren in 1968. Doeve speelt in op deze actualiteit door het atoom en de kernenergie in veel van deze tekeningen te verwerken. Regelmatig is er communicatietechniek te zien op tekeningen, wat aansluit op de categorie communicatie. Communicatie is dus een belangrijk onderwerp in de tekeningen en gaat niet van mond op mond, maar wordt gemedieerd door de techniek. De ruimtevoertuigen, met name de maanraket, betreffen de categorie transport. Zij verwijzen naar het overbruggen van steeds grotere afstanden. Tot slot laten de flat of hoge gebouwen het moderne landschap zien dat in 1968 waarschijnlijk al wel bekend was, maar waarbij ook de vraag bestond hoe de wereld er in de toekomst uit zou gaan zien. Het 'natuurlijke landschap' zou waarschijnlijk verdwijnen en overal zouden door mensen gemaakte bouwwerken te zien gaan zijn. De vijf meest aanwezige technieken op de tekeningen verwijzen dus ieder naar verschillende categorieën. Hieruit kan ik afleiden dat Doeve geen toekomstvisie voor één specifiek onderdeel van het leven van de mens wilde laten zien, maar juist wilde laten zien hoe techniek invloed kon krijgen op bijna ieder onderdeel van het menselijk leven.

Ten tweede heb ik de algemene categorieën bekeken die in de tekeningen aan de orde komen, bijvoorbeeld doordat specifieke technieken verbeeld worden. Ik heb onderzocht hoe vaak de categorieën in de tekeningen voorkomen. De resultaten zijn als volgt:

Tabel 3.2 *Algemene categorieën in de tekeningen van Doeve*

Bron: Fred L. Polak en H.F. van Loon, *Gesprek met morgen* (Bussum 1968). Eigen meting. Overzicht aanwezige categorieën in de tekeningen van Doeve: aantal keer aanwezig in een totaal van achttien tekeningen.

Communicatie	11
Arbeid	10
Stedelijke inrichting	8
Transport	7
Energie	6
Wapens en oorlog	5
Huis / interieur	5
Medisch	3

Het is opvallend dat iedere categorie in ieder geval meerdere malen terugkeert. Geen enkele tekening staat dus helemaal op zichzelf, maar onderwerpen keren meerdere malen terug in andere tekeningen. Communicatie en arbeid zijn de meest terugkerende categorieën: in meer dan de helft van de tekeningen komen zij aan de orde. Het is opvallend dat dit categorieën zijn die direct betrekking hebben op het dagelijks leven van de mens. Op deze manier betreft Doeve de toekomst op de lezers persoonlijk. Zij kunnen zich waarschijnlijk goed identificeren met de tekeningen doordat deze onderwerpen bevatten waar de lezers dagelijks mee te maken krijgen. Drastische veranderingen binnen deze categorieën zouden een directe impact op het leven van de mens betekenen.

De categorie 'stedelijke inrichting' eindigt hoog in deze meting en is herkenbaar voor de lezer van *Gesprek met morgen*. Hij krijgt iedere dag te maken met de wereld om hem heen. Dat deze categorie hoog eindigt, is echter niet vreemd: er zijn tafereeltjes te zien op de tekeningen en geen losse voorwerpen, waarbij het logisch is dat er een zekere 'achtergrond' of 'landschap' getekend moet worden. Het transport betreft voornamelijk de ruimtevaart en komt daardoor minder dichtbij voor de mens. Aan de andere kant komt deze categorie wel zeer regelmatig voor, waarschijnlijk omdat de ruimtevaart in 1968 zo ver gevorderd was dat een bemande maanlanding in zicht kwam. Deze categorie en bijbehorende technieken hebben dus zeer tot de verbeelding gesproken. De energie komt zes maal voor in het kader van het atoom of de kernenergie, waarschijnlijk omdat dit onderwerp veel bediscussieerd is geweest in en

rondom 1968. Wapens en oorlog hebben vaak te maken met de dreiging van een atoomoorlog. Vaak kon het atoom zowel bij energie als bij wapens en oorlog geplaatst worden. Om die reden staan deze categorieën op het gebied van aantallen dicht bij elkaar. Het huis of het interieur van de toekomst wordt vooral verbeeld als een ruimte waarin nieuwe technieken aanwezig zijn. Tot slot verwijzen enkele tekeningen naar de medische wetenschap of het lichaam van de mens die beide beïnvloed zouden worden door de techniek.

Stijl

Nadat de inhoud van de tekeningen is bestudeerd, moet de vraag gesteld worden hoe deze inhoud wordt gepresenteerd. Allereerst zijn er altijd mensen en nieuwe technieken samen in één tekening afgebeeld waarbij Doeve speelt met vormen, en ten tweede geeft Doeve verschillende soorten toekomstbeelden. Deze twee elementen zorgen ervoor dat de tekeningen een krachtige rol hebben in het oproepen van vragen bij de lezer.

Mens en machine

Het meest opvallend is dat de tekeningen vragen oproepen. Deze vragen worden vooral opgeroepen doordat Doeve een voor de lezer onbekende situatie laat zien. De techniek is dus, net zoals bij de tekst van Polak, het terrein waarop veranderingen plaats zullen vinden. Hierdoor is binnen de tekeningen vaak een tweedeling tussen 'oud en bekend' en 'nieuw en onbekend' te zien. De techniek is in dit geval 'nieuw': Doeve laat vooral allerlei robot-figuren zien. Deze situatie zorgt ervoor dat de lezer vragen gaat stellen: zal de toekomst er zo uit gaan zien? Wil ik de oude, bekende situatie verruilen voor de nieuwe, onbekende situatie? Hier hangen allerlei vragen mee samen met betrekking tot de mogelijkheden van de techniek en de mens, en de positieve en negatieve gevolgen die verandering met zich mee kan brengen.

Polak sprak in *Gesprek met morgen* over een 'dehumanisering' van het wereldbeeld, als gevolg van een toenemende invloed van techniek:

'Als gevolg van de automatie (de tweede industriële revolutie) kan het unieke van de mens onder alle leven op aarde meer en meer door de machine worden vervangen: zijn intelligentie, zijn zintuigen, zijn hersenkracht.'¹⁵⁰

Het is opvallend dat Doeve deze dehumanisering expliciet laat zien. Op negen van de

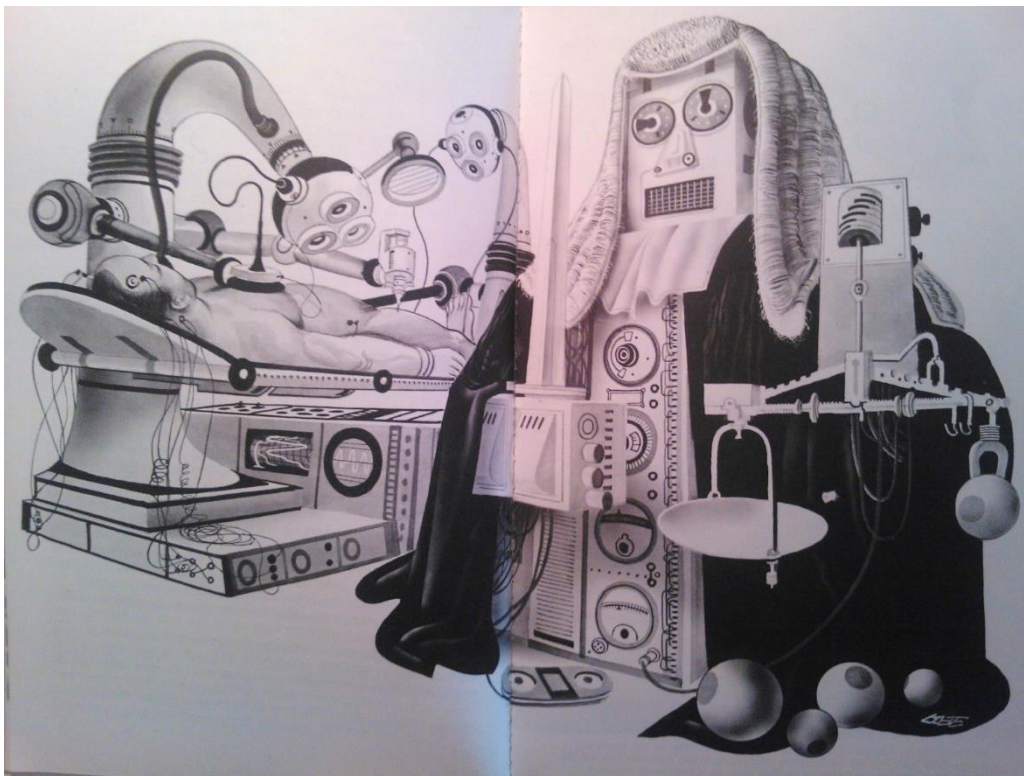
---

¹⁵⁰ Polak en Van Loon, *Gesprek met morgen*, 99.

tekeningen is een robot te zien, en hoewel iedere robot verschillend van vorm is, hebben zij allemaal mensachtige trekken: zij hebben een hoofd met een gezicht, een romp, armen en benen, of enkele van deze ledematen. De 'dehumanisering van het mensbeeld', door Polak niet echt uitgelegd, wordt door Doeve in extreme vorm visueel gemaakt. Bij zijn versmeltingen tussen mens en machine kan de vraag gesteld worden of de figuur een menselijke machine, of een machine-achtige mens is. Die vraag houdt Doeve open.

De extreme vervaging van grenzen tussen mens en machine roept vragen op en zet de lezer aan het denken: is dit wat ik wil? Doeve heeft er dus voor gekozen om de dehumanisering uit Polaks tekst als centraal punt in zijn tekeningen te nemen en deze zichtbaar te maken. Hij doet dit niet op een manier die werkelijkheid kan worden, maar juist op een fantasievolle manier die vragen oproept. Hierdoor zijn de tekeningen nog veel meer dan de tekst in staat om vragen op te roepen.

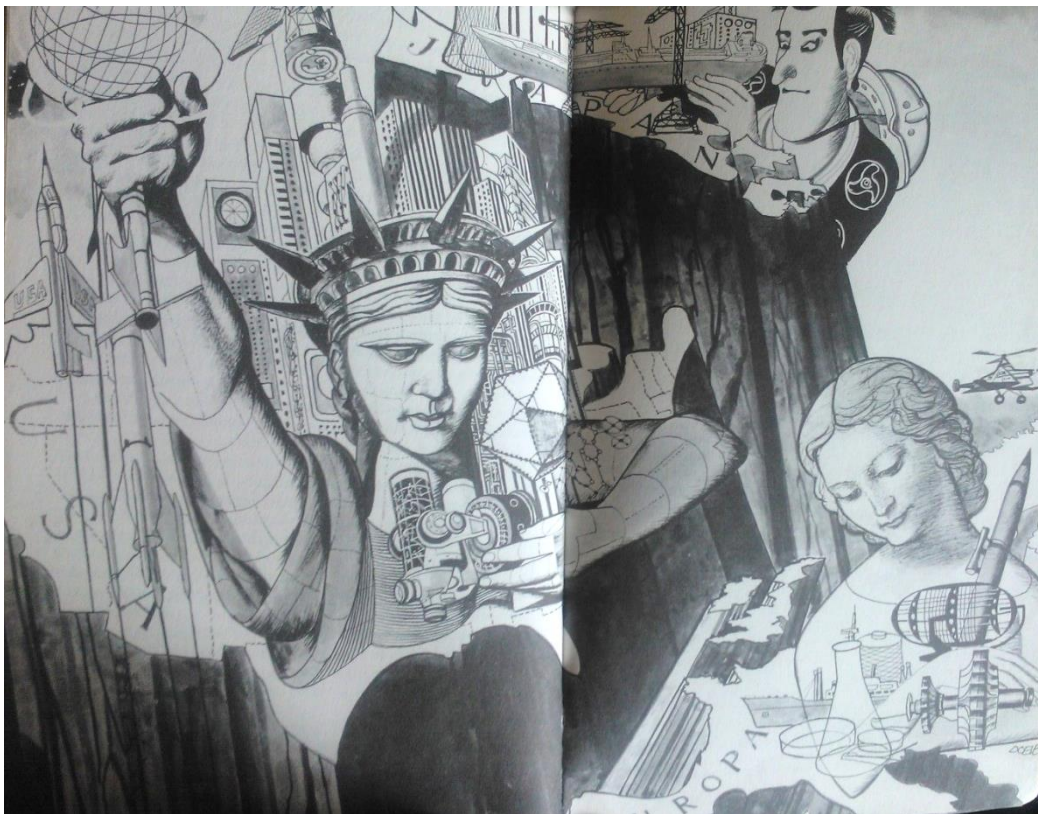
Afbeelding 3.1 *Tekening Eppo Doeve bij hoofdstuk 'Een nieuw menstype: de automatiemans'*
Bron: Fred L. Polak en H.F. van Loon, *Gesprek met morgen* (Bussum 1968) 118-119.

Verschillende toekomstbeelden

Er zijn drie opvallende soorten toekomstbeelden in de tekeningen van Doeve. Allereerst is er regelmatig een politiek beeld te zien, ten tweede geven enkele tekeningen een idyllisch beeld

en ten derde geven enkele tekeningen een beeld van de machine zelf, vaak in een ruime omgeving van bijvoorbeeld de aarde of het heelal.

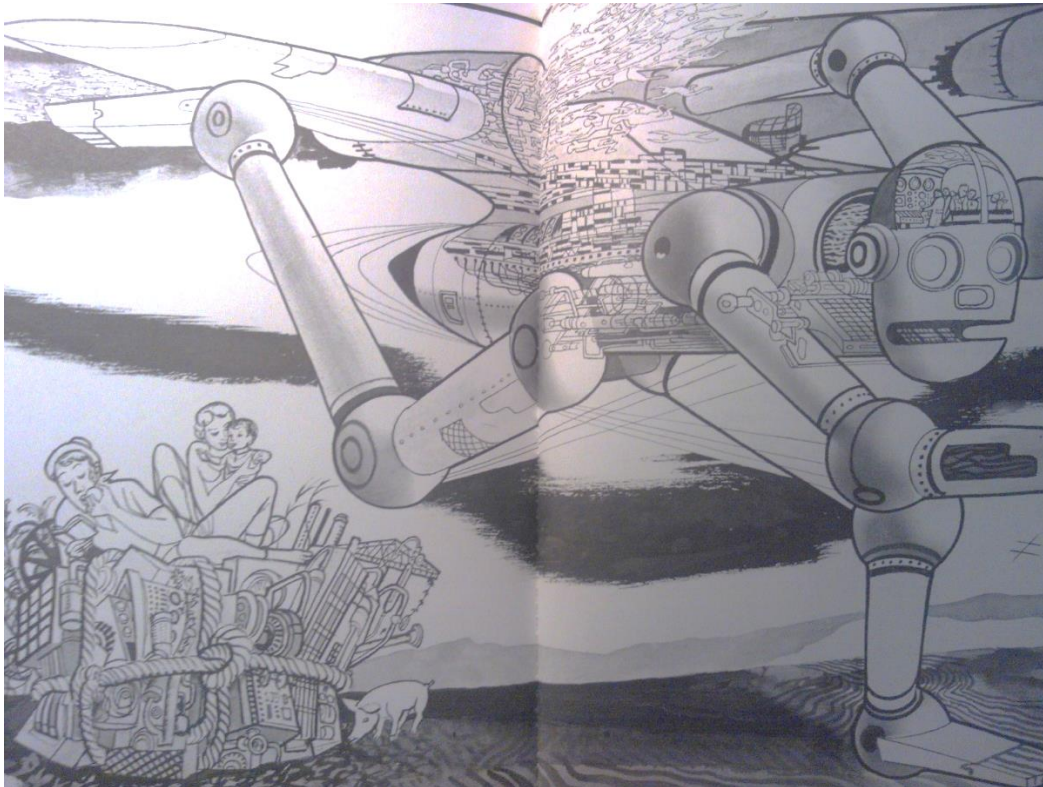
Het politieke beeld blijkt uit een tekening waarop de computer de wereldvrede bewaakt tegen een atoomraket, een tekening van het ministerie voor Technologie en Toekomstzaken, een tekening over de Verenigde Staten waarin achterenvolgens 'de negers, ouderen, jeugdigen, vrouwen en mannen' aangevallen worden door een machine, een tekening van de volksvertegenwoordiging met een grote robot aan het hoofd, de kritische universiteit en een tekening waarin Europa, de Verenigde Staten en Japan met elkaar vergeleken worden. Op al deze tekeningen, met uitzondering van de tekening van de universiteit, speelt de techniek een belangrijke rol. De machine kan de mens tegenhouden, zoals in het geval van de atoomraket, de mens in een bepaalde rangorde vernietigen zoals in het geval van de Verenigde Staten, of de positie van een land als geheel bepalen. Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit de vergelijking tussen Europa, de Verenigde Staten en Japan, waarbij de Verenigde Staten en Japan ver boven Europa verheven zijn. De mens ontleent zijn (politieke) positie dus aan de kracht van de machine.

Afbeelding 3.2 Tekening Eppo Doeve bij hoofdstuk 'Wel euro-televisie – geen euro-visie'

Bron: Fred L. Polak en H.F. van Loon, *Gesprek met morgen* (Bussum 1968) 192-193.

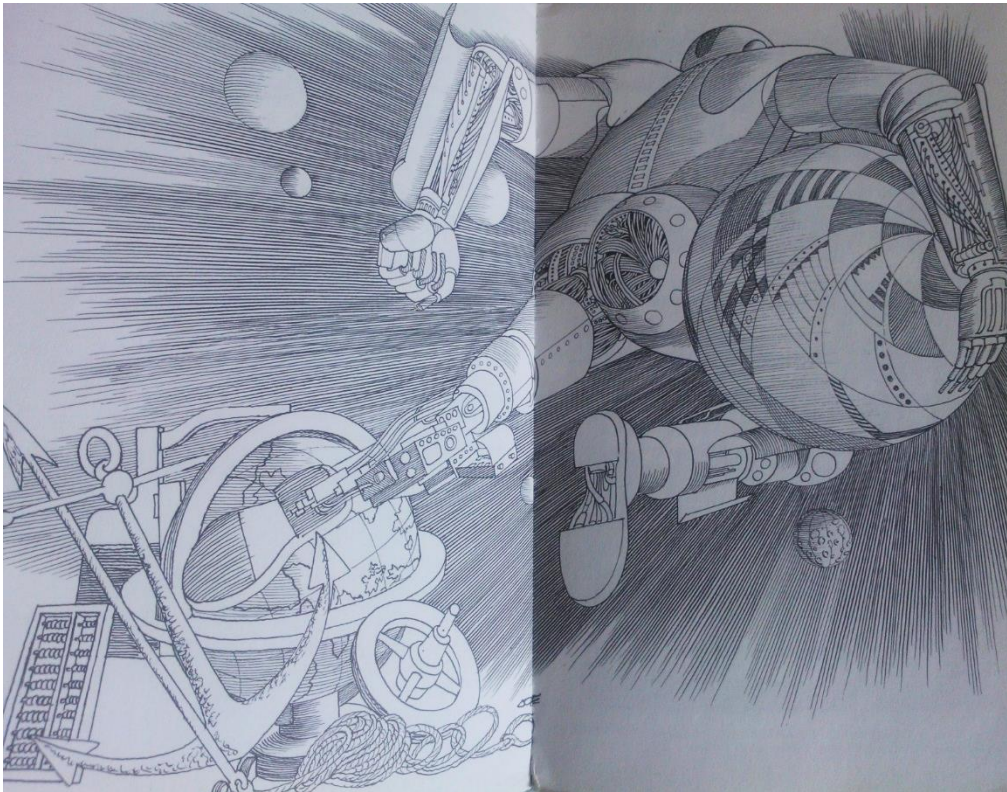
Ten tweede zijn er drie tekeningen met een idyllisch beeld dat zeer anders is dan de politieke beelden. Doeve tekent namelijk driemaal een jong gezin, dat onafhankelijk van de techniek, en naar het schijnt in alle rust verblijft. Dit zijn een tekening van een man, vrouw en kind in badkleding, omgeven door allerlei techniek maar ook kunstobjecten, een man en een vrouw in zomerse kleding en met drie kleine kinderen in hun armen, en wederom een man, vrouw en een jong kind die in zomerse kleding, bovenop een bijeengebonden hoeveelheid 'techniek' zitten, waaruit enkele takjes groeien. Twee aspecten zijn hierbij belangrijk: het gaat om jonge gezinnen, en zij lijken niet beïnvloed te worden door techniek. De jonge gezinnen verwijzen naar nieuw leven, naar menselijkheid. Doeve lijkt hiermee dan ook de menselijkheid in de tekeningen te brengen. De mensen zijn 'vrij': dit kan afgeleid worden uit hun zomerse kleding, hun onbezorgde houding, en dat zij zich in de tekening niet bezighouden met de techniek. Hun bezigheden staan los van de techniek, die wel op de tekeningen aanwezig is. Doeve schetst dus een idyllisch beeld van gezinnen en natuur, midden in een omgeving vol techniek. De betekenis hiervan heeft twee kanten: het kan Doeves wens zijn dat er meer aandacht komt voor dit idyllische, natuurlijke leven. Hoe ver de techniek zich ook zal ontwikkelen, menselijkheid zal blijven bestaan: mensen worden nog altijd verliefd en planten zich voort. Zij staan los van de techniek. Aan de andere kant kan het grote verschil tussen het idyllische beeld en het techniek-gedomineerde beeld de aanleiding zijn voor angst: is het voor deze gezinnen nog wel mogelijk zo vrij te leven? Hoe zal de toekomst van de kinderen eruit gaan zien? Zou hun leven er zo vrij uit kunnen te zien, of zal de techniek ook hen overheersen? Als aanvulling op mijn observatie van de dehumanisering in de tekeningen van Doeve, is het opvallend dat hij hier menselijkheid tegenover zet. Onderstaande tekening is de laatste in het boek. Wanneer deze wordt vergeleken met de eerste tekening in het boek lijkt Doeve een verhaal te willen vertellen. De eerste tekening laat een grote sprong van de techniek de toekomst in zien, terwijl de laatste tekening laat zien dat menselijkheid, ondanks de techniek, onverstoord lijkt te blijven bestaan.

Afbeelding 3.3 Tekening Eppo Doeve bij hoofdstuk 'Kunnen wij wel in de toekomst kijken?'

Bron: Fred L. Polak en H.F. van Loon, *Gesprek met morgen* (Bussum 1968) 206-207.

Ten derde zijn er drie tekeningen waarin techniek, tweemaal een robot en eenmaal een ruimtevoertuig, in de omgeving van de gehele aarde of het heelal getoond wordt. Dit kan een verwijzing zijn naar de macht van de techniek: de techniek is zo groots, zo kundig, dat hij grote afstanden kan overbruggen, en letterlijk en figuurlijk boven de aarde uit kan stijgen. Tegelijkertijd is het heelal een verwijzing naar het onbekende. De techniek maakt dus een sprong de toekomst in, gaat een kant op die voor ons nu nog onbekend is. De eerste tekening in het boek laat dit expliciet zien: een robot laat 'oude' wetenschappelijke objecten zoals het telraam, door Polak ook wel de voorloper van de computer genoemd, of de wereldbol achter zich, en maakt een sprong het heelal, de toekomst of het onbekende in.

Afbeelding 3.4 *Tekening Eppo Doeve bij hoofdstuk 'De wereld heeft geen tijd meer'*

Bron: Fred L. Polak en H.F. van Loon, *Gesprek met morgen* (Bussum 1968) 4-5.

Conclusie: Doeves gesprek

Het nieuwe verwijst in de tekeningen naar de toekomst, naar een onbekende situatie en wordt verbeeld door de techniek. De meest dominant aanwezige techniek is de robot of computer, en de meeste tekeningen hebben, mede door de aanwezigheid van de robot, voornamelijk communicatie en arbeid als onderwerp. Deze categorieën brengen de techniek in de tekeningen zeer dichtbij het persoonlijk leven van de mens: met communicatie en arbeid hebben zij dagelijks te maken. De techniek zorgt voor verschillende houdingen ten opzichte van de toekomst: techniek kan snelle vooruitgang, een gewenste situatie betekenen, maar ook een dreiging. De tekeningen laten steeds zien hoe de wereld in een stroomversnelling is geraakt. Deze snelle ontwikkelingen zouden kunnen verwijzen naar de Nederlandse samenleving in de jaren zestig, met nieuwe technieken die tot de verbeelding spraken en een roep om veranderingen in de maatschappij. Doeve trok deze snelle ontwikkelingen door in een stroomversnelling naar de toekomst.

Het meest opvallende element in de tekeningen is de vervaging tussen mens en machine, getoond in de figuur van de robot. Niet alleen het onderwerp van de tekeningen, communicatie en arbeid, maar ook deze figuur zelf brengt de tekeningen dichtbij het

persoonlijk leven van de mens. Door een extreme vorm van dehumanisering te tonen, roept Doeve vragen op bij de lezer: is dit wat we willen? Zal de machine menselijkheid gaan overheersen, menselijke taken overnemen? Aan de andere kant toont Doeve enkele keren idyllische beelden waarin mensen onafhankelijk zijn van de techniek. Afgaand op de persoonlijke visie van Doeve, is dit voor hem de gewenste situatie: de mens zou er volgens hem op den duur achter komen dat hij de techniek niet nodig heeft, en dat zijn menselijkheid voorop staat. Deze opvatting zou de reden kunnen zijn dat Doeve in zijn tekeningen voor *Gesprek met morgen* vragen oproept bij de lezer. Doeve illustreerde Polaks verhaal, vaak vrij letterlijk, maar de twijfel en wantrouwen die doorklinken en de mogelijkheid een gewenste, idyllische situatie te bereiken zijn waarschijnlijk van Doeve persoonlijk afkomstig.

Conclusie

Polaks argumentatie leidt uiteindelijk naar het pleiten voor toekomstonderzoek in Nederland waarbij hijzelf een grote rol kan spelen. Hij versterkt dit argument door in zijn verhaal zichzelf op een voetstuk te plaatsen: het zijn niet de mensen die de toekomst naar eigen hand kunnen zetten, maar wetenschappelijke begeleiding is noodzakelijk om inzicht te krijgen in de toekomst. Polak heeft dus een achterliggend doel met zijn toekomstverhaal over de grote veranderingen in de techniek en de gevolgen daarvan, terwijl Doeve zich meer op toekomstscenario's zelf richt. Hij maakt vooral dehumanisering zeer zichtbaar en doet dit door in bijna iedere tekening een extreme variant hiervan af te beelden. Met grote mens-machine figuren zet hij de lezer aan het denken over hoe deze wil dat zijn toekomst eruit gaat zien.

Hoofdstuk 4 - Techniek in geïllustreerde tijdschriften

De geïllustreerde tijdschriften waren in de jaren zestig zeer populair. *Panorama* en *Libelle* hadden bijvoorbeeld een nog groter bereik dan de al zo populaire *Telegraaf*. Het is belangrijk om te noemen dat de geïllustreerde tijdschriften midden in de maatschappij stonden. Gerard Vermeulen, hoofdredacteur van *Panorama* tussen 1960 en 1977, schreef dat er in de jaren zestig en zeventig een cultuurshock was in west-Europa, waardoor het geïllustreerde tijdschrift 'volwassen werd' en zijn koers moest veranderen. Het gezichtsveld van de redacties verbreedde, volgens Vermeulen uiteraard vooral in *Panorama*, en de tijdschriften die niet de 'maatschappijvernieuwing mee durfden te maken' gingen ten onder. Hij doelt hiermee op de *Katholieke Illustratie* en de protestantse *Spiegel*.¹⁵¹ Hij is hierbij niet helemaal volledig: zoals zal blijken, verdween *Illustratie* juist doordat de redactie inzag dat maatschappij veranderde en de lezers in steeds mindere mate behoefte hadden aan een specifiek katholiek tijdschrift.

In deze paragraaf bespreek ik het toekomstverhaal in de geïllustreerde tijdschriften, waarmee ik *Gesprek met morgen* in het volgende hoofdstuk zal vergelijken. De bestudeerde tijdschriften zijn alle nummers uit de jaargang 1968 van *Panorama*, *Illustratie*, (*Nieuwe*) *Revu*, *Libelle* en *De vrouw en haar huis*. Ik bespreek deze tijdschriften beknopter dan *Gesprek met morgen*: wat hier belangrijk is, is een algemeen beeld van de inhoud en presentatie van de toekomst op het gebied van techniek in de tijdschriften. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is dus: welk toekomstverhaal wordt er in de geïllustreerde tijdschriften *Panorama*, *Illustratie*, (*Nieuwe*) *Revu*, *Libelle* en *De vrouw en haar huis* verteld en met welke argumentatie wordt dat verhaal gepresenteerd?

De geïllustreerde tijdschriften worden, ieder met hun eigen invalshoek, gekenmerkt door een combinatie van tekst en beeld, die ongeveer een gelijk aandeel hebben. Zij hebben in meer of mindere mate de actualiteit als onderwerp, en lenen zich ieder voor een eigen verhaal over de techniek, dat als toekomstverhaal gezien kan worden. Omdat zij minder expliciet over de toekomst spreken dan *Gesprek met morgen*, zijn vooral de waarden die aan techniek gehecht worden en de invloed daarvan op het menselijk leven van belang voor dit onderzoek. Het onderstaande geeft een overzicht van de inhoud van de verschillende tijdschriften, de plaats die techniek hierin heeft ingenomen en de waarde die aan techniek toegekend werd.

---

¹⁵¹ Joan Hemels en Renée Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog* (Amsterdam 1997) 13-16.

Panorama

In 1968 had het familietijdschrift *Panorama* een oplage van 388.000 nummers. Het weekblad bestond sinds 1913 en richtte zich op de 'moderne, kritische, onafhankelijke mens'.

Buitenlandse bladen zoals *Life* en *Paris Match* dienden als voorbeeld. *Panorama* volgde in de jaren zestig de grote maatschappelijke veranderingen zoals de ontzuiling en veranderingen in de seksuele moraal en maakte deze aanschouwelijk voor een breed publiek.¹⁵²

In *Panorama* vond ik vooral aanwijzingen voor maatschappelijke kwesties in Nederland en het buitenland. Het tijdschrift haakt in op actuele gebeurtenissen uit 1968, zoals studentenopstanden, de moord op Robert Kennedy en onrust in Tsjechoslowakije. Tevens wordt er aandacht besteed aan ethische kwesties en taboes, zoals seksualiteit, anticonceptie en homoseksualiteit. Uit sommige artikelen blijkt dat seks een veelbesproken onderwerp was in de jaren zestig. *Panorama* kaart actuele discussies op dit gebied aan, wat laat zien dat *Panorama* inderdaad maatschappelijke discussies op de voet volgde. Op de voorpagina's worden vaak man-vrouw verhoudingen aan de orde gesteld, waarbij man en vrouw op zijn minst gelijkwaardig zijn en de vrouw vaak als slimmer wordt afgebeeld dan de man. Op het gebied van techniek blijkt er onrust te heersen vanwege de mogelijkheid van een atoomoorlog. Daarnaast is er in het bijzonder aandacht voor de lucht- en ruimtevaart die als positief worden voorgesteld. De reclames in het tijdschrift betreffen veel huishoudelijke apparatuur zoals stofzuigers, de kleurentelevisie en keukengerei, en gereedschap zoals de boormachine. Deze techniek was bestemd voor het verlichten en opleuken van het dagelijks leven. Daarnaast is het interessant dat er reclames zijn voor opleidingen tot technisch specialist, met name als functie in de luchtmacht of de marine. De vraag naar deze personen is een aanwijzing voor een verandering op de arbeidsmarkt: er kwam vraag naar (meer) kennis over techniek, doordat de techniek steeds meer aanwezig was in de samenleving.

Naast veel artikelen over maatschappelijke gebeurtenissen is er dus ook aandacht voor techniek. Dit is te zien in de reclames voor techniek die in het dagelijks leven van nut kan zijn, en in grotere artikelen over techniek die zich 'verder weg' afspeelt, zoals het atoom en de ruimtevaart. In de reclames wordt de techniek als vanzelfsprekend als mooi en nuttig voor het moderne leven bestempeld. In de artikelen gaat het vooral over de techniek zelf: die kan bedreigend zijn zoals in het geval van de atoomoorlog, maar is in de meeste gevallen een aanleiding voor positieve geïllustreerde verhalen.

---

¹⁵² Idem, 847-859.

Illustratie

Zoals al eerder beschreven, kenmerken de jaren zestig in Nederland zich door het begin van de afbrokkeling van de zuilenmaatschappij. Het Tweede Vaticaanse Concilie is een belangrijke gebeurtenis geweest voor de katholieken die hun kerk wilden vernieuwen. Deze veranderingen worden echter niet geïllustreerd in de *Katholieke Illustratie*. Volgens Joan Hemels en Renée Vegt die een overzichtswerk schreven over de geïllustreerde tijdschriften in Nederland, hield het tijdschrift zich krampachtig vast aan oude normen en waarden. Met ingang van de jaargang 1968 was 'Katholieke' echter uit de titel verdwenen en heette het tijdschrift slechts *Illustratie*. In datzelfde jaar berichtte hoofdredacteur Welling dat *Illustratie*, dat sinds 1867 had bestaan, zou gaan samenwerken met *Revu*: er zou geen plaats meer zijn voor een blad 'dat zich niet aan modeverschijnselen of een meerderheid aanpast.'¹⁵³

Illustratie laat in zijn laatste nummers zowel positieve als negatieve lezersreacties zien op deze verandering. Hoofdredacteur Albert Welling geeft te kennen het verdwijnen van *Illustratie* om economische redenen te betreuren, hoewel hij erkent dat een veranderende maatschappij nieuwe behoeften heeft:

'De Nederlandse katholieken hebben een punt bereikt, waarop velen bij voorkeur niet meer uitsluitend als katholieken willen worden aangesproken. Zij zijn, naar het woord van paus Joannes¹⁵⁴, het "aggiornamento" aangegaan, ze zijn wereldling in de juiste zin geworden en voor hen zal "Nieuwe Revu", waar wij volgende week ons werk voortzetten, een logische opvolger zijn van het blad, waarvan zij de taak voltooid achten.'¹⁵⁵

De *Illustratie* is wat betreft inhoud zeer vergelijkbaar met *Panorama*, maar kaart daarbij specifiek religieuze kwesties aan en geeft soms een religieuze opvatting over onderwerpen. Dit blijkt vooral uit een overwegend negatieve houding ten opzichte van anticonceptie en de afwezigheid van onderwerpen zoals man-vrouw verhoudingen en homoseksualiteit die wel in de *Panorama* aan de orde worden gesteld. Hieruit blijkt het eerder genoemde vasthouden aan 'oude' normen en waarden. Op het gebied van techniek komen dezelfde onderwerpen aan de orde als in *Panorama*: de atoomoorlog zorgde voor onrust in Nederland en er werd gesproken over de mogelijkheid van een derde wereldoorlog. Daarnaast spraken de lucht- en ruimtevaart

---

¹⁵³ Idem, 593-599.

¹⁵⁴ Welling bedoelt met 'Joannes' Paus Johannes XXIII, zie hoofdstuk 2.

¹⁵⁵ *Illustratie*, 19 oktober 1968, p. 3.

zeer tot de verbeelding, wat blijkt uit artikelen, foto's en tekeningen met betrekking tot deze onderwerpen. De reclames in het tijdschrift zijn van gelijke strekking.

Hoewel het tijdschrift zeer verschilde van *Panorama* wat betreft de relatie tot de maatschappelijke realiteit, is de inhoud op het gebied van techniek vrijwel dezelfde. Wederom wordt er een positief beeld gegeven van techniek in reclames en is er in uitgebreide artikelen aandacht voor zowel een dreiging als optimistische, mooie beelden.

(Nieuwe) Revu

Revu was een familieweekblad met in 1968 een oplage van 201.000 exemplaren. Het had bestaan sinds 1953 en ging halverwege 1968 samen met *Illustratie*. In 1968 bestond de inhoud van Revu voor een groot deel uit interviews en uitgebreide reportages. Deze reportages hadden actuele, maar ook anderszins interessante onderwerpen voor man, vrouw en jeugd.¹⁵⁶

Anders dan *Panorama* en *Illustratie*, heeft *Revu* nadrukkelijke aandacht voor techniek. In *Panorama* en *Illustratie* is techniek aanwezig als onderdeel van het dagelijks leven en zijn het vooral de lucht- en ruimtevaart die tot de verbeelding spreken. Behalve op het gebied van lucht- en ruimtevaart wordt de techniek in *Panorama* en *Illustratie* niet als iets bijzonders of als iets nieuws uitgelicht of de werking ervan uitgelegd. Als er al techniek aanwezig is, is dat vaak in de context van een groter verhaal, waar techniek een klein onderdeel van is. In *Revu* zijn echter vele voorbeelden te vinden van techniek als hoofdonderwerp van een artikel. Het tijdschrift heeft bijvoorbeeld de rubriek 'Technisch nieuws' waarin allerlei nieuwe (fantasievolle) snufjes op het gebied van wetenschap en techniek genoemd worden, de reeks 'De toekomst van de arbeid' over de gevolgen van de automatisering en bijbehorende technieken, de reeks 'De biologische tijdbom' over nieuwe technieken in de medische wetenschap, en een uitgebreid artikel over de werking van de computer. De computer die in alle andere tijdschriften nauwelijks voorkwam, is in *Revu* wel regelmatig zichtbaar. *Revu* verbeeldt de techniek als een wezenlijk onderdeel van het dagelijks leven en probeert techniek daarom inzichtelijk te maken voor de lezer. Juist omdat de techniek zo'n grote invloed heeft, is het belangrijk dat de lezer weet hoe zij werkt en met welke mogelijke gevolgen er rekening gehouden moet worden.¹⁵⁷ De toon is dus ernstiger dan in *Panorama* en *Illustratie*: het tijdschrift benadrukt de noodzaak kennis hebben van de techniek, omdat deze grote en negatieve gevolgen voor bijvoorbeeld de arbeid kan veroorzaken. Daarnaast gaat *Revu* net zoals *Panorama* en *Illustratie* in op de maatschappelijke actualiteit met vergelijkbare thema's.

---

¹⁵⁶ Hemels en Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland*, 933-936.

¹⁵⁷ *Revu*, 9 maart 1968, p. 17-23.

De reclames zijn eveneens vergelijkbaar met voorgaande bladen: de aangeprezen voorwerpen dienen voor het dagelijks gemak en plezier van de gebruiker, en er wordt wederom gevraagd naar studenten die opgeleid kunnen worden voor een technische functie binnen het leger.

Libelle

Het vrouwentijdschrift *Libelle* bestaat sinds 1934 en had aan het begin van 1968 een oplage van 532.383 exemplaren. Vanaf eind december 1967 was *Beatrijs. Katholiek weekblad voor de vrouw* hierin opgenomen, wat wederom kan wijzen op een afbrokkeling van de zuilen en een steeds minder wordende behoefte aan specifiek katholieke tijdschriften. Hemels en Vegt schrijven dat *Libelle* aan het begin van de jaren zeventig korte tijd veranderde van toon: van een vrouwenserviceblad veranderde het in een informatief tijdschrift met aandacht voor actualiteiten, politiek en vrouwenemancipatie. Na twee jaar ging het tijdschrift vanwege kritiek van de lezeressen die geen politiek, maatschappijkritiek of emancipatie wensten te lezen, weer terug op de oude koers.¹⁵⁸ Het tijdschrift was in 1968 dus een vrouwenserviceblad, had geen specifieke focus op de alledaagse maatschappij of een kritische blik van de rol van de vrouw daarbinnen, en de lezeressen wensten dit ook niet.

Libelle was een tijdschrift voor de huisvrouw en moeder, wat met name blijkt uit de inhoud van de vele reclames in het tijdschrift. Het aantal advertentiepagina's had in de jaren zestig een grote stijging doorgemaakt: van gemiddeld 13 in de jaren vijftig naar gemiddeld 34 in de jaren zestig, toen het tijdschrift regelmatig ongeveer 150 pagina's kende. In de reclames zijn vooral de stofzuiger, wasmachine en naaimachine veelvuldig te zien. De reclames zijn over het algemeen de enige plaatsen in het tijdschrift waar techniek te zien is. In deze reclames worden de huishoudelijke apparaten verbonden met de moderne vrouw: iedere moderne vrouw zou deze 'technieken' graag moeten willen. Dit impliceert dat de *Libelle*-lezeressen pas echt 'modern' zijn als ze deze apparaten hebben. De techniek wordt in de reclames dus ingezet als een middel voor vooruitgang. Indirect kan hier een veranderende rol van de vrouw uit gelezen worden: haar huiselijke arbeid wordt verlicht, waardoor zij eventueel meer tijd heeft voor andere zaken. Hier tegenover staat dat *Libelle* de nadruk zeer legt op huishoudelijke artikelen. De vrouw wordt hiermee aan het huishouden verbonden en in feite verandert er daarmee weinig.

In *Libelle* zijn het huishouden en het dagelijks leven van de vrouw het belangrijkste onderwerp. De ruimtevaart, bijvoorbeeld, staat daar ver vandaan, en wordt dan ook niet

---

¹⁵⁸ Hemels en Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland*, 642, 651-652.

genoemd. Hier ligt een opvallend verschil met de eerder genoemde tijdschriften. Hoewel *Libelle* afgezien van de reclames aandacht besteedt aan techniek, betreft het tijdschrift de techniek wel steeds op het dagelijks leven. De voorgaande tijdschriften bespreken daarnaast techniek ook vaker als iets wat 'ver weg' is, wat vooral weggelegd is voor enkele bijzondere pioniers.

De vrouw en haar huis

Dit maandblad heeft van 1906 tot en met 1974 bestaan. Het presenteerde zich als het eerste opinieblad voor de vrouw. Elk onderwerp moest aan de orde gesteld kunnen worden, bijvoorbeeld ook economische onderwerpen. Hoofdredactrice Jonneke Krans zei in 1971 dat 'de oude garde aan bepaalde onderwerpen zal moeten wennen'. Het tijdschrift bevatte vele beschouwende artikelen over de positie van de vrouw. *De vrouw en haar huis* was geen vrouwenserviceblad zoals *Libelle* dat zich op de huisvrouw richtte, maar een opinieblad voor de ontwikkelde en vermogende vrouw.¹⁵⁹ Dit verklaart waarschijnlijk het verschil in toon tussen de twee tijdschriften: het waren voornamelijk de ontwikkelde, gestudeerde vrouwen waarvoor *De vrouw en haar huis* bedoeld was die aandacht vroegen voor vrouwenemancipatie. Voor de huisvrouw zoals de *Libelle*-lezeres was dit van minder belang.

Dit tijdschrift benoemt expliciet veranderingen in de maatschappij. De twintigste eeuw kent volgens het tijdschrift 'een lawine van veranderingen en nieuwe inzichten', in het bijzonder in het denken over de rol van de vrouw.¹⁶⁰ Waar *Libelle* zich vooral richt op de huisvrouw, besteedt *De vrouw en haar huis* veel aandacht aan de werkende vrouw, bijvoorbeeld op het gebied van belastingen die zij dient te betalen. De toekomst is niet zeer regelmatig, maar wel enkele keren aanwezig in de nummers uit 1968. Er wordt bijvoorbeeld een 'pillair visioen' geschreven: in de toekomst zouden er voor al het denkbare pillen beschikbaar zijn.¹⁶¹ Tevens is er een visioen over de computer die de wereld overneemt¹⁶² en wordt een voorstel gedaan voor de 'Biopolis': de stad van de toekomst.¹⁶³ *De vrouw en haar huis* heeft een ander karakter dan de eerdere tijdschriften. Het is een maand- in plaats van een weekblad en heeft meer aandacht voor onderwerpen die niet direct in het populaire domein horen, zoals poëzie en theater.

De techniek is minder belangrijk in *De vrouw en haar huis*, maar daar staat tegenover

---

¹⁵⁹ Idem, 1124-1131.

¹⁶⁰ *De vrouw en haar huis*, juli 1968, p. 427-429.

¹⁶¹ *De vrouw en haar huis*, januari 1968, p. 46-47.

¹⁶² *De vrouw en haar huis*, maart 1968, p. 169.

¹⁶³ *De vrouw en haar huis*, september 1968, p. 528-530.

dat het tijdschrift actief reflecteert op de maatschappij en verandering wil brengen in traditionele structuren, vooral op het gebied van de positie van de vrouw. De aandacht wordt gevestigd op de werkende vrouw die dezelfde rechten moet hebben als de man, vooral op het gebied van de arbeid. Hoewel techniek slechts zijdelings genoemd wordt, hecht het tijdschrift dus wel veel waarde aan vernieuwing op het gebied van sociale structuren.

Conclusie

Hoewel de tijdschriften verschillen wat betreft doelgroep en onderwerpen, zijn er enkele algemene conclusies te trekken over het toekomstverhaal over techniek in de tijdschriften. Overkoepelend is te zeggen dat de techniek in de tijdschriften een veranderende kracht krijgt toegekend: de techniek zou in de toekomst steeds meer invloed krijgen en een nieuwe situatie kunnen veroorzaken. Dit draagt twee kanten met zich mee: enerzijds is techniek mooi en fascinerend en leent zij zich voor fantasievolle toekomstverhalen. Anderzijds representeert techniek het 'onbekende', zoals in het geval van het atoom, en is zij bedreigend. De techniek zou het leven van de mens mooier en gemakkelijker kunnen maken, zoals blijkt uit de reclames met voornamelijk huishoudelijke apparaten. Techniek wordt hier in verband gebracht met de moderne, geëmancipeerde mens, en mensen zouden deze techniek moeten willen om zichzelf echt als modern te kunnen bestempelen. Anderzijds is de toekomst onzeker en wordt techniek, met name in (*Nieuwe*) *Revu* regelmatig met wantrouwen bekeken.

Hoofdstuk 5 - Techniek en tijd als fundering

Populaire toekomstuitingen

Wat is er, afgeleid van overeenkomsten tussen *Gesprek met morgen* en de geïllustreerde tijdschriften kenmerkend voor *populaire* uitingen van een toekomstverhaal? Zowel het boek als de tijdschriften richten zich met tekst en beeld op een breed publiek. Dit is echter niet specifiek voor populaire uitingen: ook wetenschappelijk werk kan immers voor een groot publiek geschreven zijn, over techniek gaan en tekst en beeld bevatten.

Het is vooral kenmerkend voor deze uitingen dat ze regelmatig laten zien dat de toekomst voor de lezer dichtbij komt. Dit gebeurt door waarden toe te kennen aan de techniek: zij wordt voorgesteld als een voorwaarde voor het moderne leven, kan dagelijkse handelingen zoals in het huishouden en in de arbeid vergemakkelijken, maar ook bedreigend zijn, omdat zij menselijke handelingen kan overnemen of wereldrampen kan veroorzaken die iedereen zullen treffen. Deze populaire uitingen brengen het toekomstverhaal heel dichtbij de belevingswereld van de lezer, en willen hem ervan bewust maken hoe belangrijk techniek voor hem kan zijn, in positieve of in negatieve zin. Zowel *Gesprek met morgen* als de tijdschriften spelen met het dichtbij brengen van techniek en haar gevolgen zoals bij de arbeid, of juist het ver weg houden daarvan zoals bij de ruimtevaart. Techniek die zich 'ver weg' afspeelt leent zich meer voor mooie, fantasievolle verhalen, en techniek die dichtbij komt meer voor wantrouwen. Dit met uitzondering van de reclames, die techniek presenteren die in het dagelijks leven van nut kan zijn en dus als positief en gewenst gepresenteerd wordt.

Wat is echter de bijdrage van Polak in dit geheel aan populaire uitingen, en in de context van de jaren zestig? Dit hoofdstuk bevat als aanloop op de conclusie in het volgende hoofdstuk een vergelijking op twee terreinen: allereerst wordt het toekomstverhaal van *Gesprek met morgen* op het gebied van techniek vergeleken met andere populaire toekomstverhalen over techniek, namelijk die uit de geïllustreerde tijdschriften. Ten tweede spreek ik over de wijze waarop er in het boek over de toekomst of de jaren zestig gesproken wordt. Hoe is *Gesprek met morgen* in de context van de jaren zestig te plaatsen? Het antwoord op de tweede vraag betreft vooral een vergelijking met de eerder geschetste geschiedenis van vernieuwing, het toekomstverhaal uit het tweede hoofdstuk. Met deze vergelijkingen laat ik zien wat er kenmerkend is voor Polaks toekomstverhaal en welke bijdrage hij heeft geleverd aan de discussie over de toekomst in de jaren zestig.

Polak en de techniek

Het is vanzelfsprekend dat er verschillen bestaan tussen de inhoud van *Gesprek met morgen* en de tijdschriften. Polak heeft zichzelf expliciet als doel gesteld een toekomstverhaal te schrijven waarin de techniek een grote rol speelt, terwijl de tijdschriften over allerhande onderwerpen gaan, waarbij techniek niet een speciaal aandachtspunt is. Dat er in *Gesprek met morgen* dus veel meer aandacht voor de techniek en de toekomst is, is logisch te verklaren. Deze vergelijking gaat mij om die reden dus niet om kwantitatieve verschillen, maar om kwalitatieve verschillen: hoe verschillen de toekomstverhalen van elkaar en wat is er kenmerkend voor *Gesprek met morgen*?

Als aansluiting op de 'dichtbij en ver weg' observatie is te stellen dat Polak de techniek steeds zeer dichtbij het persoonlijke leven van de lezer brengt. Zijn meest genoemde techniek is de robot of de computer en de daaruit voortvloeiende automatisering. De computer zal veel menselijke arbeid over gaan nemen, waardoor de vraag ontstaat welke positie de mens ten opzichte van de machine in de toekomst zal hebben. Hier stelt Polak positieve gevolgen tegenover, zoals vrije tijd en culturele ontplooiing. Echter, door de techniek zo dichtbij te brengen op een manier die iedere lezer kan aanspreken, benadrukt Polak steeds de ernst van de zaak: de techniek zal veranderingen veroorzaken die iedereen mogelijk op een negatieve manier zullen kunnen raken. In de tijdschriften is er zoals genoemd ook aandacht voor negatieve gevolgen van de techniek, bijvoorbeeld op het gebied van arbeid in *Revu* of door de dreiging van een atoomoorlog in *Panorama* en *Illustratie*, maar is er vooral ook regelmatig aandacht voor techniek die het dagelijks leven niet raakt, zoals de ruimtevaart. Deze verhalen lenen zich veel meer voor mooie en fantasievolle artikelen en tekeningen en bieden entertainment aan de lezer. Dit contrasteert zeer met de ernstige verhalen van Polak. Het verschil in benadering tussen *Gesprek met morgen* en de tijdschriften is te verklaren doordat de tijdschriften een algemener informatief doel hadden, en in hun rol als familietijdschrift of vrouwentijdschrift de lezer ook gewoonweg wilden vermaken.

Hierop aansluitend is er een tweede verschil op het gebied van omgaan met techniek tussen *Gesprek met morgen* en de geïllustreerde tijdschriften. Beide geven een toekomstverhaal van de techniek. Wanneer techniek in de tijdschriften besproken of verbeeld wordt, staan huidige ontwikkelingen centraal. Polak spreekt echter vooral over toekomstige ontwikkelingen in de techniek en doet dit met een achterliggend doel. Hij bespreekt mogelijke gevolgen van de techniek in de toekomst, maar wil hiermee pleiten voor toekomstonderzoek. Door de mogelijke gevolgen van de techniek in de toekomst uiteen te zetten, wijst hij op snelle veranderingen die in de toekomst plaats zullen vinden en daarmee op de ernst van de

situatie. Het is belangrijk dat deze veranderingen snel in goede banen worden geleid om een 'gewenste' toekomst te bereiken. Met toekomstonderzoek zouden scenario's geschetst kunnen worden, waardoor de mens voorbereid zou zijn op de toekomst en deze vervolgens naar eigen hand kan zetten. Polak gebruikt de techniek dus als het teken voor algemene verandering die in goede banen geleid moet worden. Het toekomstonderzoek in Nederland of Europa in het algemeen loopt nog ver achter bij dat van Amerika, en zou ook in Nederland ontwikkeld moeten worden. De techniek is voor Polak ook belangrijk, maar komt in *Gesprek met morgen* vooral tot uiting om de waarde van toekomstonderzoek te beargumenteren.

Polak en de tijd

Zoals blijkt uit de eerste twee stappen van Polaks argumentatie, is de samenleving grondig aan het veranderen en is er onder de mensen een steeds groter wordend bewustzijn van de toekomst, dat Polak afleidt van bewegingen die de samenleving willen veranderen. Polak beschrijft de jaren zestig waarin *Gesprek met morgen* verscheen dus als een periode vol veranderingen, waarin ook onder de mensen op het gebied van sociale verhoudingen de roep om vernieuwing bestond. Polak generaliseert in zijn beschrijving van de jaren zestig en typeert deze als een tijd waarin iedereen verandering beoogde. Met name de vrouwen en studenten kent hij duidelijk een veranderende positie toe. Over de vrouw zegt hij:

'Reeds verlost van haar seksuele onderdanigheid, zal de vrouw met het toenemen van de gemechaniseerde welvaart steeds meer gelijkwaardig worden aan de man.'¹⁶⁴

De vrouw is echter niet actief bezig met het veranderen van haar positie, maar zal een hogere positie krijgen doordat 'de techniek', zoals de anticonceptiepil, gezinsplanning mogelijk zou maken. Aan de studenten wordt door Polak wel een actieve bijdrage op het gebied van democratisering toegekend. Zij zouden binnen afzienbare tijd 'de machtigste "pressure-group" met de sterkste vakbeweging in de maatschappij' worden en tegenover de 'repressieve maatschappij' komen te staan.¹⁶⁵

Literatuur over de jaren zestig laat zien dat vernieuwing in de jaren zestig zeer aanwezig was, maar dat dit ideaal niet door iedereen gedeeld werd. Polak doet dit echter wel zo lijken. De overall aanwezige roep om vernieuwing bij Polak moet genuanceerd worden. Hiermee kom ik terug op een eerdere observatie over algemeenheden in Polaks tekst

---

¹⁶⁴ Polak en Van Loon, *Gesprek met morgen*, 55.

¹⁶⁵ Idem, 190.

waardoor zijn uitspraken algemeen geldend lijken te worden. Door de maatschappij te typeren als een ruimte vol mensen die vernieuwing beoogden, kon Polak gemakkelijk zeggen dat een bewustzijn van de toekomst aanwezig was en alleen nog op een goede, wetenschappelijke manier begeleid hoefde te worden. Hij typeert de tijd dus op een manier die hem helpt in zijn argumentatie.

Ten tweede veroorzaakt in Polaks toekomstverhaal de techniek de veranderingen op allerlei terreinen: de techniek, en de veranderingen die daarbinnen plaatsvinden, staat volgens Polak dus aan de basis voor andere veranderingen in de jaren zestig, vooral op het gebied van sociale verhoudingen. Als gevolg van de automatisering zouden de arbeiders in aantal afnemen en de studenten in aantal toenemen. Door deze groei, veroorzaakt door de techniek, konden de studenten in het heden en de toekomst van de jaren zestig de machtigste 'pressure-group' worden.¹⁶⁶ Polak kent de techniek daarmee veel macht toe. Literatuur over de jaren zestig laat echter zien dat er verschillende oorzaken te geven zijn voor veranderingen, waaronder democratisering, individualisering en secularisering. De techniek is niet de veroorzaker van de veranderingen, maar heeft een plaats temidden van dit alles. Omdat techniek echter tastbaar en zichtbaar is, en zich gemakkelijk kan lenen voor (extreme) fantasieën, zoals ook blijkt uit de tekeningen van Doeve, is het voor Polak waarschijnlijk gemakkelijk geweest de techniek als veroorzaker van vele veranderingen te bestempelen.

Conclusie

Er zijn dus vier elementen die Polaks toekomstverhaal typeren. Ten eerste brengt Polak de techniek in zijn verhaal dichtbij het persoonlijk leven van de lezer, waarmee hij vooral de ernst van de zaak en mogelijk negatieve gevolgen van de techniek voor de mens wil benadrukken. Ten tweede spreekt hij over techniek met een dieper liggend doel, namelijk om aan de hand van veranderingen in de techniek te beschrijven dat de toekomst snel zal veranderen en een wetenschappelijke begeleiding van de toekomst noodzakelijk zal zijn. Pas dan zal de mens de toekomst in eigen hand kunnen nemen. Ten derde beschrijft Polak de jaren zestig als een periode vol vernieuwing, waarbij hij weinig nuance gebruikt. Ten vierde kent hij de techniek de kracht toe de hele samenleving te veranderen. Het is de techniek die ten grondslag ligt aan de grote veranderingen die op het punt staan te beginnen.

De techniek en verwijzingen naar maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig zijn het frame waarmee Polak zijn verhaal heeft opgebouwd, maar uiteindelijk 'slechts'

---

¹⁶⁶ Ibidem.

draggers voor zijn eigenlijke verhaal: er moet, ook in Nederland, erkenning komen voor het toekomstonderzoek waar hij in Amerika al een rol in speelt en dat hij ook in Nederland wil doorvoeren. Uiteindelijk zijn de techniek en de context van de jaren zestig herkenbare elementen die de lezer zal begrijpen en deze zet Polak in als middel om zijn eigenlijke verhaal over de futurologie duidelijk te maken.

Hoofdstuk 6 - Conclusie

De overkoepelende vraag in dit onderzoek is: welke positie kan de argumentatie in het voor een breed publiek geschreven boek *Gesprek met morgen* in de context van de jaren zestig toegekend worden en hoe is die positie te verklaren? In dit verslag heb ik noodzakelijke onderdelen voor de beantwoording van deze vraag besproken. *Gesprek met morgen* heeft drie stappen in zijn argumentatie. Allereerst is de techniek, met name de computer en daaruit voortvloeiende automatisering, de oorzaak van vele veranderingen in de wereld. Polak beschrijft dat de jaren zestig zich in het tijdperk van de automatisering bevinden die zich snel ontwikkeld heeft. De techniek die tot uiting komt in de automatisering veroorzaakt vervolgens maatschappelijke veranderingen, bijvoorbeeld op het gebied van politiek, sociale verhoudingen en religie. Ten tweede is een bewustzijn van de toekomst volgens Polak noodzakelijk omdat snelle veranderingen zich voor zullen doen. Dit bewustzijn ziet hij vooral bij de studenten die een machtige groep vormen die vraagt om democratisering in het onderwijssysteem. Ten derde is er, vanwege de snelle veranderingen, een goede wetenschappelijke begeleiding nodig die ervoor kan zorgen dat de toekomst ook echt naar eigen hand gezet kan worden. Systematisch toekomstonderzoek en toekomstscenario's zouden de mens voorbereiden op de toekomst.

Deze argumentatie wordt door Polak gepresenteerd op een manier die het algemeen belang van een bewustzijn van de toekomst benadrukt, waarbij hij zichzelf op een voetstuk plaatst. De wetenschappelijke context en de context van het einde van de jaren zestig en in de jaren zeventig waarin trendwatching voor het bedrijfsleven en de overheid steeds belangrijker werd, vormen een belangrijke achtergrond voor *Gesprek met morgen*. Polak positioneert zich in de tekst nadrukkelijk in deze contexten waar de lezer van *Gesprek met morgen* vermoedelijk geen toegang toe heeft. Polak kent zichzelf veel autoriteit toe door de contexten waarin hij zich van de lezers onderscheidt te benadrukken. Polak wordt in de presentatie van zijn verhaal daardoor uiteindelijk degene die het toekomstonderzoek waarin hij in Amerika al een voornamelijk positie heeft naar Nederland kan halen. De tekeningen van Doeve zijn meer dan de tekst in staat de lezer tot nadenken aan te zetten. Met het tonen van versmeltingen van mens en machine richt Doeve de aandacht vooral op dehumanisering als gevolg van mechanisering, en wordt mechanisering als een bedreiging van menselijkheid beschouwd. De vraag die steeds terug lijkt te komen is de vraag naar de gewenstheid van deze situatie.

De positie van het boek zie ik als de algemeenheid of de bijzonderheid ervan,

vergeleken met de bestudeerde geïllustreerde tijdschriften en in de context van de jaren zestig. *Gesprek met morgen* en de geïllustreerde tijdschriften komen in het vertellen van een populair toekomstverhaal over de techniek overeen op het gebied van het dichtbij brengen van de techniek bij het persoonlijk leven. Doordat beide soorten bronnen laten zien welke positieve of negatieve gevolgen techniek kan hebben op de mens zelf, wordt de lezer direct aangesproken. De tijdschriften hebben daarnaast een entertainmentwaarde en geven regelmatig fantasievolle, mooie verhalen over techniek die zich 'ver weg' afspeelt zoals de ruimtevaart. De bijdrage van Polak in dit geheel is dus dat hij de gevolgen van de techniek, nog veel meer dan de tijdschriften, steeds op het persoonlijk leven en dan vooral de arbeid betreft. Daarnaast onderscheidt Polak zich van de tijdschriften door een dieper liggende reden waarvoor hij de techniek als middel inzet. Hij gebruikt de techniek als middel om te laten zien dat er snelle veranderingen plaats zullen vinden, maar daarmee wil hij uiteindelijk het belang van toekomstonderzoek kunnen bepleiten.

In de context van de jaren zestig is het niet vreemd dat Polak een toekomstverhaal schreef. Een vernieuwingsretoriek brak door op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven en nieuwe technieken zoals de robot zetten aan tot de verbeelding. De wetenschap kreeg een grote waarde toegekend voor trendwatching bij bedrijven en de overheid dat vooral in de jaren zeventig volledig tot bloei kwam. Daar heeft Polak graag op in willen spelen. Na de Tweede Wereldoorlog werd de blik steeds meer gericht op de toekomst van Nederland door middel van de wederopbouw. Een overwegend pessimisme over de toekomst heeft daarnaast in de loop van de jaren vijftig en zestig steeds meer plaats gemaakt voor optimisme. Dit is ook terug te zien in het werk van Polak. Waar hij in 1949 bij zijn intrede nog overwegend pessimistisch was over de gevolgen van de automatisering, was hij in 1968 geen onheilsprofeet meer: het enige waar hij nog kritiek op had, was dat Nederland en Europa achterbleven bij het toekomstonderzoek dat zich in de Verenigde Staten volgens hem al had bewezen. De vernieuwingsretoriek en een overwegend optimisme over de toekomst, behalve op het gebied van toekomstonderzoek, zijn dus vrij algemeen te noemen in de context van de jaren zestig.

In de context van de tijd onderscheidt Polak zich door de jaren zestig te typeren als een periode waarin er overal vernieuwing plaatsvondt. Hij noemt met name de studenten en de vrouwen, die dragers waren van vernieuwing. Tegenstanders van verandering of vernieuwing, zoals de huismoeders of sommige katholieken, worden door hem niet genoemd. Ten tweede onderscheidt Polak zich door de veranderingen in de jaren zestig toe te kennen aan de techniek: zij kan de hele maatschappij veranderen. Uit literatuur is gebleken dat allerlei

ontwikkelingen al langer gaande waren, en niet direct veroorzaakt zijn door de techniek. Veranderende technische mogelijkheden zijn dus één uit vele veranderingen, en niet de aanleiding daarvan.

Polaks tekst is dus logisch in de context van de jaren zestig: de maatschappij was aan het veranderen, er kwam een toekomstgerichtheid en steeds meer optimisme. Trendwatching begon aan het einde van de jaren zestig tot bloei te komen en werd steeds meer geïnstitutionaliseerd. Op dat gebied is Polaks tekst vrij algemeen en typerend voor de jaren zestig te noemen. Daarop aansluitend is Polaks unieke positie in vergelijking met de tijdschriften en in de context van de jaren zestig te verklaren door zijn doelstelling met het boek, namelijk het pleiten voor toekomstonderzoek in Nederland. In de inhoud en vorm van de argumentatie staat het dit doel centraal. Juist omdat Polak techniek dicht bij het persoonlijk leven van de lezer brengt en een veranderende kracht toekent, en doordat hij de jaren zestig typeert als een periode waarin de wereld snel verandert, kan hij het belang van toekomstonderzoek duidelijk maken. Uiteindelijk is zijn verhaal dus gefundeerd door veranderingen in de techniek en een vernieuwingsretoriek uit de jaren zestig, maar gaat het hem om de futurologie en de waarde daarvan voor Europa en Nederland.

Wanneer Polak met *Gesprek met morgen* een positie toegekend moet worden in het palet aan toekomstverwachtingen in de jaren zestig, met name dat in 1968, vallen zijn gepresenteerde autoriteit en zijn focus op techniek op. Polak schaart zich dus onder toekomstonderzoekers die de toekomst vrij optimistisch tegemoet zien, maar alleen wanneer die geleid wordt door een beperkte groep mensen met een wetenschappelijk gefundeerd inzicht in de toekomst. Volgens Polak zouden de futurologen hier een centrale rol in moeten spelen en zou deze selecte groep dus leiding moeten geven aan alle mogelijke veranderingen die de maatschappij tegemoet zou gaan. Daarnaast positioneert hij zich expliciet in een techniek-georiënteerd toekomstdenken. Hoewel er bijvoorbeeld ook op beleidsmatig gebied scenario's geschetst konden worden en politici bezig waren tijdens de ontzuiling een nieuwe politieke structuur te creëren, ligt de nadruk bij Polak op de techniek. Voor Polak is 1968 dus een begin van de toekomst geweest: de maatschappij zou onder invloed van de automatisering een grondige verandering ondergaan, en daarnaast had dit jaar het begin geweest kunnen zijn van een wetenschappelijk georiënteerd toekomstonderzoek in Nederland.

Dit onderzoek heeft meer inzicht in *Gesprek met morgen* en Polak als publiek figuur geboden, maar het boek kan ook zelf als bron dienen om de jaren zestig beter te begrijpen. Het boek zegt iets over de rol van de wetenschap in de jaren zestig, in ieder geval vanuit de visie van Polak. De wetenschap moest het algemeen belang dienen en zijn algemene nut voor

een breed publiek kunnen verklaren, zoals Polak doet in *Gesprek met morgen*. Voor eventueel vervolgonderzoek zou het dus relevant kunnen zijn de wisselwerking tussen wetenschap en het populaire domein in de jaren zestig te onderzoeken. Onderzoek naar Polak, als persoon die zich zowel op populair als wetenschappelijk terrein bevond, zou een relevante invalshoek kunnen zijn van waaruit die relatie bestudeerd kan worden.

Bronvermelding

Primaire bronnen

Archiefmateriaal

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, archief van het Persmuseum, collectie Eppo Doeve.

Boek

Polak, Fred L. en H.F. van Loon, *Gesprek met morgen* (Bussum 1968).

Kranten

Benthem van den Berg, G. van, 'Toekomstrijker Polak hinkt op twee gedachten', *De Gelderlander*, 1 maart 1969.

Koninklijke Bibliotheek, Delpher, *Amigoe di Curacao, Friese Koerier, Gereformeerd Gezinsblad, Leeuwarder Courant, Limburgs Dagblad, Nederlands Dagblad, Nieuwsblad van het Noorden, De Telegraaf, De Tijd, Het Vrije Volk, De Waarheid*.

Luyckx, Sarah-Mie '1968, Het revolutiejaar. De zomer van 1968' *Trouw*, 12 juli 2014.

Steenbergen, B. van, 'Dr. Fred Polak en de curieuze onzin van zijn fantastische toekomst', *De Nieuwe Linie*, 21 februari 1970.

*Tijdschriften*¹⁶⁷

De vrouw en haar huis, januari 1968.

De vrouw en haar huis, maart 1968.

De vrouw en haar huis, juli 1968.

De vrouw en haar huis, september 1968.

Illustratie, 19 oktober 1968.

Revu, 9 maart 1968.

Secundaire bronnen

Asselt, M.B.A. van e.a. (eds.), *Uit zicht. Toekomstverkennen met beleid* (Amsterdam 2010).

---

¹⁶⁷ In dit verslag wordt expliciet verwezen naar artikelen in ondergenoemde nummers. De volledige jaargangen uit 1968 van *Panorama*, *Illustratie*, *(Nieuwe) Revu*, *Libelle* en *De vrouw en haar huis* die zijn bestudeerd voor dit onderzoek zijn onder andere te vinden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in het archief van het Persmuseum. De uitspraken die in dit verslag over de tijdschriften gedaan worden, zijn gebaseerd op onderzoek naar alle nummers uit de jaargang.

- Bell, Wendell, 'An introduction to futuristics. Assumptions, theories, methods and research topics', *Social and economic studies* 32 (1983) 1-64.
- Bell, Wendell, 'Futures studies comes of age. Twenty-five years after The limits to growth', *Futures* 33 (2001) 63-76.
- Clarke, I.F., *The pattern of expectation. 1644-2001* (Londen 1979).
- Corn, Joseph J. en Brian Horrigan, *Yesterday's tomorrows. Past visions of the American future* (Baltimore en Londen 1984).
- Euwijk, Jop, *Eppo Doeve. Ter herinnering 1907-1981* (Amsterdam 2013).
- Gabor, Dennis, *Blauwdruk van de toekomst* (Amsterdam 1964).
- Hartog, François, 'Time and heritage', *Museum International* 57 (2005) 7-18.
- Helm, Ruud van der, 'The future according to Frederik Lodewijk Polak: finding the roots of contemporary futures studies', *Futures* 37 (2005) 505-519.
- Hemels, Joan, en Renée Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog* (Amsterdam 1997).
- Hölscher, Lucian, *Die Entdeckung der Zukunft* (Frankfurt am Main 1999).
- Huber, Bettina J. en Wendell Bell, 'Sociology and the emergent study of the future', *The American sociologist* 6 (1971) 287-295.
- Kahn, Herman en Anthony J. Wiener, *The year 2000. A framework for speculation on the next thirty-three years* (New York en Londen 1967).
- Kennedy, James C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, Meppel 1995).
- Land, Menno van der, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003).
- Lente, Dick van, 'Ingenieurs en het culturele klimaat in Nederland, 1945-1960', in Hans Renders (ed.), *Onder ingenieurs. Biografie en techniek* (Amsterdam 2010) 98-122.
- Linde, E.J.G. van de, 'Een korte geschiedenis van de naoorlogse praktijk van toekomstverkenning in Nederland', in M.B.A. van Asselt e.a. (eds.), *Uit zicht. Toekomstverkennen met beleid* (Amsterdam 2010) 155-184.
- Lintsen, H. e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* (Zutphen 2005).
- Masini, Eleonora Barbieri, 'The relationship between futures studies and social sciences from the 60's to the present', *Society and economy in central and eastern Europe* 19 (1997) 121-142.

- Meijer, Maaïke, 'Countering textual violence. On the critique of representation and the importance of teaching its methods', *Woman's studies int. forum* 16 (1993) 367-377.
- Meijer, Maaïke, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996).
- Plas, Michel van der, 'Eppo Doeve 40 jaar tekenaar. "Het is altijd een hobby geweest"', *Elsevier*, 1 juli (1972) 90-93.
- Polak, Fred L., 'De wentelgang der wetenschap en de maatschappij van morgen', *De economist* 11 (1949) 799-822.
- Polak, Fred, *Hoe veroveren wij de toekomst?* (Amsterdam 1964).
- Polak, Fred, *Prognostica. Wordende wetenschap schouwt en scheidt de toekomst* (Deventer 1968).
- Schuyt, C.J.M. en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).
- Smits R. en J. Leyten, *Technology assessment. Waakhond of speurhond? Naar een integraal technologiebeleid* (Zeist 1991).
- Steenbergen, B. van, *Orde of conflict. Tegengestelde maatschappijvisies binnen de futurologie* (Hilversum 1969).
- Toffler, Alvin (ed.), *The futurists* (New York 1972).
- Vries, Tity de, *Complex consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur, 1945-1960* (Amsterdam 1996).
- Vries, Tity de, 'Crossing the frontiers of the unknown. Fred L. Polak's road to pioneer of futures studies in the United States', in Joyce Diane Goodfriend, Benjamin Schmidt en Annette Stott (eds.), *Going Dutch. The Dutch presence in America. 1609-2009* (Leiden en Boston 2008) 269-288.
- Vught, F. van, 'De toekomstkunde na Polak', *Socialisme en democratie* 43 (1986) 349-353.
- Wijffjes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).
- Wilde, Rein de, *De voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie* (Amsterdam 2000).
- Willemse, Karin, "'Everything I told you was true". The biographic narrative as a method of critical feminist knowledge production', *WSIF* (2014 fc.)
- Wolf, Mariëtte, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).
- Zerubavel, Eviatar., *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003).